

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 103, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 103, 2018

ВЛИЯНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНА ТРАДИЦИЯ
ВЪРХУ ИНСТИТУЦИИТЕ НА ДУНАВСКИТЕ КНЯЖЕСТВА
(XIV – XVII В.)

ТЕРВЕЛ ПОПОВ

Център към Музея на Софийския университет „Св. Климент Охридски“

Tervel Popov. INFLUENCE OF THE BULGARIAN STATE TRADITIONS ON THE INSTITUTIONS OF THE DANUBIAN PRINCIPALITIES (XIV – XVII CENTURY)

The study compares the elements of the titles of the rulers of Wallachia and Moldavia with the titles and magnificent epithets of the Bulgarian kings. It also presents the similarity between the titles of the number of Wallachian and Moldavian dignitaries and the titles of dignitaries from the Bulgarian Tsardom. A variety of sources are presented: diplomas, annals, epigraphic monuments, travelogues and more. The data testify to the strong Bulgarian influence on the construction of the institutions of the Danubian principalities.

Keywords: Bulgarian Tsardom, Danubian principalities, titles, rulers, dignitaries.

Българската държавна традиция оказва мощно въздействие на Влахия и Молдова в продължение на столетия. Това се дължи на дълготрайното българско политическо и етническо присъствие на север от Дунав в периода VII – XIV в. Дори през втората половина на XIV в. българите контролирали важните бродове на Долен Дунав при двойките крепости Русе – Гюргево, Голям Никопол – Малък Никопол (Холъвник) и Дръстър – Пъкуюл луй Соаре.

ТИТУЛАТУРАТА НА ВЛАШКИТЕ И МОЛДОВСКИТЕ ГОСПОДАРИ

Титулатурните формули и величаещите епитети на влашките и молдовските господари са сходни с тези на византийските василевси и българските царе. Същото може да се каже за названията на титлите и длъжностите и за функциите на редица сановници и служители в Дунавските княжества, които са идентични с названията на титлите и задълженията на длъжностните лица във Византия и България. Показателен е фактът, че под българо-византийско влияние¹ влашките владетелски документи, в които присъстват тези титли, се наричат „хрисовул“² или „оризмо“³.

В една от най-ранните влашки грамоти на български език (1374) Владислав I (Влайку) (1364 – 1377) се назовава „в Христа Бога благоверен воевода Владислав, по Божията милост господин (господар) на цяла Угровлахия“⁴. Пълната титулатура на влашките владетели за пръв път се среща в грамоти на Мирчо I Стари (1386 – 1418): „В Христа Бога благоверен и христолюбив, велик и самодържавен господар на цяла Угровлахия, Йоан Мирчо воевода“⁵. Голямо е сходството на влашката титулатурна формула с титлата на българските царе: „в Христа Бога (благо)верен цар и самодържец на всички българи (и гърци)“⁶. Тази титла е заемка от византийската императорска титулатурна формула ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτορ Ῥωμαίων⁶. Изразът „в Христа Бога (благо)верен“ присъства в: *Търновския надпис* на Иван Асен II (1218 – 1241) „Иван Асен в Христа Бога верен цар и самодържец на българите“⁷; *Виргинската гра-*

¹ Дубровнишката грамота на Иван Асен II е назована „оризмо“ (Ильинский, Г. А. Грамоты болгарских царей. Москва, Синодальная типография, 1911, с. 13, № 1). Други български царски грамоти са наречени „хрисовул“ (Пак там, с. 26, № 4, с. 29, № 6); Дубровнишки документи за историята на България и българите през XIII – XV век. Т. I (1230 – 1403 г.). Издание, превод и коментар А. Николов, В. Гюзелев, Е. Костова, П. Данова и С. Хинковски. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 30 – 31, № 1.

² Documenta Romaniae Historica (DRH). B. Țara Românească. Vol. I. București. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1967, p. 26, No 9, p. 29, No 10 etc.

³ Ibid., p. 26, No 9, p. 29, No 10, p. 30, No 11 etc.

⁴ Ibid., p. 17, No 6.

⁵ Ibid., p. 28, No 10, p. 30, No 11 etc.

⁶ Бакалов, Г. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. София, Анубис, 1995, с. 53 – 60; Николов, Г. Н. Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII – XIV в. – В: Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 116 отбелязва, че между българската и византийската владетелска титла има някои отлики – например присъствието в българската на понятието „всички“ („всички българи“, „всички българи и гърци“, „всички българи и власи“).

⁷ Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. III. Второ българско царство. България при Асеневци (1187 – 1280). София, АИ „Проф. Марин

мота⁸; надписа от Боянската църква (1259 г.)⁹ и печатите на цар Константин Тих – Асен (1257 – 1277)¹⁰ „Константин в Христа Бога верен цар и самодържец на (всички) българи(те) Асен“; *Зографската грамота* (1342 г.) на Иван Александър (1331 – 1371) „Иван в Христа Бога верен цар и самодържец на всички българи, Александър“¹¹; *Мрачката грамота* на Иван Александър от 1 декември 1347 г.¹²; надписи към миниатюри на Иван Александър в българския превод на *Манасиевата хроника* от 1345 г.¹³ и *Лондонското четвроевангелие* от 1356 г.¹⁴ „Иван Александър в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци“; *Рилската грамота* (21 септември 1378 г.)¹⁵ и във *Витошката грамота* (до 1382 г.)¹⁶ на цар Иван Шишман (1371 – 1395) „Иван Шишман в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци“¹⁷. В *Договор на цар Михаил II Асен с Дубровник* от 15 юни 1253 г. титулатурната формула на българския владетел гласи: „светия и верен в Христа Бога цар, самодържец на цялата българска земя, господин Михаил Асен“¹⁸.

Формулата на молдовската владетелска титла се отличава от тази на българските царе и влашките господари. В едни от най-ранните молдовски грамоти владетелят Роман I (1391 – 1394) се титулува „Йоан Роман воевода, по Божията милост велик самодържавен господар, владеещ Молдовската земя от планината до морето“ и „Йоан Роман воевода, велик самодържавен господар

Дринов“, 1994, с. 587 – 596, прил. 5; **Попов**, А. Царевград Търнов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра“. Т. 4. София, БАН, 1984, с. 8 – 17, 68, обр. 5.

⁸ **Ильинский**, Г. А. Грамоты..., с. 14 – 19, № 2.

⁹ **Василиев**, А. Ктиторски портрети. София, БАН, 1960, с. 16.

¹⁰ **Йорданов**, И. Корпус на печатите на Средновековна България. София, Агато, 2001, с. 117.

¹¹ **Ильинский**, Г. А. Грамоты..., с. 21 – 23, № 3.

¹² Пак там, с. 24 – 26, № 4.

¹³ **Дуйчев**, И. Миниатюрите на Манасиевата летопис. София, 1962, № 1, л. 1.

¹⁴ **Живкова**, Л. Четвроевангелието на цар Иван Александър. С пълно черно-бяло възпроизвеждане на оригинала и шестдесет и четири цветни факсимилета. София, Наука и изкуство, 1980, табл. II, л. 3, обр. 2.

¹⁵ **Ильинский**, Г. А. Грамоты..., с. 26 – 28, № 5.

¹⁶ Пак там, с. 29, № 6.

¹⁷ В грамотите на сръбските владетели титулатурната формула е сходна: „Стефан Урош, в Христа Бога благоверен крал и самодържец на всички сръбски и поморски земи“ (ок. 1300 г.) (История на българската държава и право. Извори (680 – 1877). Т. 1. Състав. П. Петров, Г. Петрова. Варна, Албатрос, 1996, с. 111), „Стефан [Душан], в Христа Бога благоверен цар и самодържец на сърби, гърци и българи“ (1347) (**Иванов**, Й. Българите в Македония. Фототипно издание. Под ред. на В. Божинов и Й. Заимов. София, Наука и изкуство, 1986, с. 155) и др. Очевидно е влиянието от титлите на ромейските василевски и българските царе.

¹⁸ **Божилков**, И. България и Дубровник. Договорът от 1253 г. София, Гутенберг, 2010, с. 120; Дубровнишки документи I, с. 34 – 35, № 2.

на Молдовската земя от планината до брега на морето¹⁹, но стандартната титулатура на молдовските господари е следната: „По Божията милост ние (...) воевода, господар на Молдовската земя“²⁰. В латиноезична грамота на воеводата Петру II Мушат (1375 – 1391) от 1 май 1384 г. титлата му гласи: „Nos, Petrus waivoda, dei gratia dux Terre Moldavie“²¹. В края на текста на ранните влашки грамоти, независимо от присъствието на формулата „в Христа Бога благоверен“ в началото, титлата на воеводите е сходна с тази на молдовските господари и гласи: „по Божията милост господар“²². В началото на латиноезични грамоти тя е следната: „dei gratia woyewoda Transalpinus...“²³. Постепенно в началото на текста на влашките владетелски документи, както при молдовските, се налага формулата „по Божията милост воевода и господар“ вместо старата „в Христа Бога благоверен“.

В книжовни и епиграфски паметници титлата на молдовските господари е обогатявана с възхваляващи епитети като „благочестив“, „христолюбив“, „боговенчан“ и т. н. Титлата на Стефан III Велики (1457 – 1504) „благочестив и христолюбив Йоан Стефан воевода, по Божията милост господар на Молдовската земя“ присъства в каменен надпис от 1486 г. в господарските палати в гр. Хърлеу²⁴, в надпис върху плащаница, дарена на Добровецкия манастир през 1506 г., чието бродиране започва при Стефан III и завършва при сина му Богдан²⁵, в приписки към богослужебни книги²⁶. Понякога (неофициално) владетелите на Молдова са титулувани и „цар“²⁷.

В грамотите титулатурата на българските царе не изобилства с възхваляващи епитети, но в епиграфски и книжовни паметници от XIII – XIV в. тя е допълнена с определения, идентични с тези в титлите на влашките и молдовските господари. В каменния надпис (1264) от с. Троица, Шуменско, титулатурата на Константин Тих Асен гласи: „благоверния и христолюбив цар Константин и самодържец на всички българи“²⁸; в по-ранния надпис (1259) от Боянската църква същият владетел е величан като „благоверния и благочестив и хрис-

¹⁹ DRH. A. Moldova. Vol. I. Bucuresti, 1975, p. 3, No 2, p. 5, No 4.

²⁰ Ibid., p. 10, No 8, p. 13, No 10, p. 16, No 11 etc.

²¹ Ibid., p. 1, No 1.

²² DRH. B. I, p. 5, No 6, p. 23, No 8 etc.

²³ Hurmuzaki, E., Densuşianu, N. Documente privitoare la istoria romanilor. Vol. I. P. 2. Bucureşti, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1890, p. 322, No 262, p. 334, No 275.

²⁴ Inscriptiile medievale ale Romaniei. Vol. I. Bucureşti. Ed. Academia Republicii Socialiste România, 1965, p. 476 – 477, No 575.

²⁵ Ibid., p. 698 – 699, No 1033.

²⁶ Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ştefan cel Mare (II). // *Analele Pytnei*, 2008, No 2, p. 249 – 325.

²⁷ Вж. бел. № 108 – 111.

²⁸ Попконстантинов, К. Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. // *Археология*, 1980, № 4, с. 56 – 65 (самият надпис, с. 57 – 58).

толюбив цар Константин Асен²⁹. Неизвестният автор на каменния надпис от с. Рояк, Провадийско, датиран или в 1253 г. и посветен на цар Михаил II Асен³⁰, или в 1302/3 г. и посветен на Михаил, син на Константин Тих – Асен³¹, възхвалява българския владетел като „багренородния и благоверния и христолюбивия и самодържеца цар Михаил“. Книжовниците обсипват с ласкаещи епитети цар Иван Александър – „моя благороден, христолюбив, превисок и [само]държавен господар, прекрасния цар Иван Александър“ (*Попфилипов сборник* от 1345 г.)³², „благоверния и христолюбивия, превисокия и самодържавния цар на българите и гърците“ (*Лаврентиев сборник* от 1348 г.)³³, „благоверния, христолюбивия и самодържавния цар“ (*Зографски апостол* от 1358 г.)³⁴, „благоверния и превисокия, самодържавния и христолюбивия цар“ (*Германов сборник* от 1359 г.)³⁵ и т. н.

Основната разлика в титулатурната формула на влашките и молдовските господари, от една страна, и на българските царе, от друга, е в етническия и географския елемент. В своите титли българските царе владеят население (всички българи и гърци; *omnium Bulgarorum et Blachorum*), а влашките и молдовските господари – страна (цяла Угровлахия; цялата Угровлашка земя; цялата Молдовска земя). Само в редки случаи има отстъпление от това правило за българските царе. В някои писма до папа Инокентий III (1198 – 1216) цар Калоян (1197 – 1207) се титулува „цар на България“ (*imperator Bulgarie*)³⁶ и „цар на цяла България и Влахия“ (*totius Bulgarie et Vlachie*)³⁷. Г. Николов обяснява географската терминология в титлата на цар Калоян с проникналото покрай интензивната кореспонденция с Римската църква влияние на европейската дипломация, както и с латинския превод на писмата от България³⁸. Стремешът на цар Иван Александър да отрази по разбираем за венецианците начин владенията от него земи може да обясни географско-териториалните понятия в неговата титла, отбелязана в писмото му до венеци-

²⁹ **Злагарски**, В. Боянският надпис. – В: **Злагарски**, В. Н. Избрани произведения. Т. 2. Състав. и ред. П. Петров. София, Наука и изкуство, 1984, с. 412.

³⁰ **Маргос**, А. Средновековните български надписи при с. Рояк, Провадийско. // *БЕ*, 1976, № 4, с. 296 – 302.

³¹ **Андреев**, Й. Кой е „багренородният“ цар Михаил от скалния надпис при село Рояк, Провадийско? – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, с. 441 – 453.

³² Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения. Състав. и ред. И. Божилов. София, Български писател, 1983, с. 106.

³³ **Кюев**, К. Иван Александровия сборник от 1348 г. София, БАН, 1981, с. 401.

³⁴ **Иванов**, Й. Български старини..., с. 236, № 5.

³⁵ **Иванова-Мирчева**, Д. „Германов сборник“ – български писмен паметник от X в. в препис от 1359 г. // *БЕ*, 1965, № 4 – 5, с. 316.

³⁶ *Inocentii III papae et Caloiohannis regis. Epistolae*. – В: ЛИБИ. Т. 3. София, БАН, 1965, с. 340.

³⁷ Пак там, с. 334.

³⁸ **Николов**, Г. Н. Имперската алтернатива..., с. 114.

анския дож Андреа Дандоло от 4 октомври 1352 г.: „Александър по Божия милост цар на България и Загора“ (Alessandro per la Dio grazia Re di Bulgaria e del Zagora)³⁹. В *Договора на Михаил II Асен с Дубровник* българският цар е титулуван „светият и верен в Христа Бога цар, самодържец на цялата българска земя господин Михаил Асен“, но понятието „цялата българска земя“ може да се обясни с факта, че договорът е бил изработен в Дубровник според принципите на Дубровнишката канцелария⁴⁰. Географската терминология в българската царска титла, когато е с неофициален характер, присъства и при някои книжовни и епиграфски паметници. В *Разказ от времето на цар Иван Асен II* могъщият владетел е титулуван „благоверния, благочестив и богобоязлив наш цар, владеещия цялата българска земя Иван, Новия Асен, син на предишния Асен Стария“⁴¹. С израза „владеещия цялата българска земя“ неизвестният книжовник иска да подчертае, че царят след Клокотнишката битка обединява и господства над всички земи, населени с българи. В *Станимашкия надпис* (1231) титлата на Иван Асен II гласи: „Асен от Бога въздигнатия цар на българите и гърците, както и на останалите страни“⁴². Изводът, който може да се направи, е: географските понятия в българската царска титулатура се срещат инцидентно и нямат трайна традиция.

Елементите в официалните и неофициалните титулатури на българските царе и феодални владетели и на влашките и молдовските господари са общи. Ще се убедим в това, ако ги разгледаме.

1. Воевода/велик воевода. Титлата се среща още в старобългарските книжовни паметници от IX – X в. В старобългарския превод от X в. на *Всемирна хроника* от Георги Амартол редица длъжности са преведени като „воевода“: στρατηγέτης, στρατηλάτης, στρατιάρχης, στρατοπεδάρχης, στρατηγός, σατράπης, ἀρχιστρατηγός⁴³. Старобългарският преводач на *Хрониката* на Йоан Малала записва, че византийският император Йовиан (363 – 364) „назначи князе и воеводи християни по целия Изток“⁴⁴. В апокрифното съчинение от XI в. *Сказание за светия пророк Исаия* е показано къде в държавната йерархия стоят воеводите: „Тогава [простите] люде ще са като боляри, болярите – като

³⁹ **Гюзелев**, В. Средновековна България в светлината на нови извори. София, Народна просвета, 1981, с. 181; **Николов**, Г. Н. Имперската алтернатива..., с. 114.

⁴⁰ **Божилков**, И. България и Дубровник..., с. 89.

⁴¹ **Кожухаров**, С. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. // *Литературна мисъл*, 1974, № 2, с. 128 – 129.

⁴² **Златарски**, В. Н. Асеновият надпис при Станимака. – В: **Златарски**, В. Н. Избрани произведения. Т. 2, с. 359 – 409.

⁴³ **Истрин**, В. М. Книги временья и вбразнъя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. 3. Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Ленинград, Издательство Академии наук СССР, 1930, с. 33, 166, 171.

⁴⁴ Стара българска литература. Т. 3, с. 125.

воеводи, а воеводите – като царе⁴⁵. Степенуването е ясно: обикновен народ – боляри – воеводи – царе. Може да се предположи, че титлата „воевода“ се е използвала като славянски еквивалент на някоя (или някои) от прабългарските титли и длъжности, които се запазват през цялото съществуване на ранно-средновековна България. Такъв е примерът с титлата „княз“, която е славянски еквивалент на прабългарската „хан“ след Покръстването.

Във възобновеното Българско царство воеводите били областни управители и военни предводители. В надгробен надпис от с. Бояна (1346) се споменава, че починалият Алдимир е син на воеводата Витомир⁴⁶, може би управител на Софийска област. В *Борилския синодик* се чете „вечна памет“ за воеводата Балдю, убит „за вярата на своя господар“⁴⁷ (най-вероятно загинал в сражение с турците). В доклад на унгарския палатин Николай Гара от 2 март 1401 г. е отбелязан българският „капитан“ (т. е. предводител) Богавец, воевода на областта Кривина, който се сражава против унгарците като османски съюзник⁴⁸. В този случай българинът Богавец, изглежда, е провинциален управител с военноадминистративни функции. Приписка от 1454 г. съобщава, че султан Мехмед II Завоевател (1451 – 1481) пленил българския воевода Радич в София⁴⁹. Едва ли Радич е бил хайдушки предводител. По-скоро става въпрос за български първенец, местен управител, съхранил властта и привилегиите си под османска власт и достатъчно силен, за да се наложи самият покорител на Цариград да вземе участие в неговото залавяне.

Малко са сведенията за българската титла „велик воевода“. В *Борилския синодик* се чете „вечна памет“ на великия воевода Константин, замонашил се под името Теодул⁵⁰. По всяка вероятност великият воевода бил пръв военна-

⁴⁵ **Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А.** Историко – апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 151, 156.

⁴⁶ **Дуйчев, И.** Из старата българска книжнина [По-нататък: СБК]. Кн. II. София, Хемус, 1944, с. 127, № XXXIX. Вероятно същият воевода Витомир е притежателят на пръстен-печат от XIII – XIV в., намерен при археологически разкопки в една от вътрешните гробници на софийския храм „Св. София“. Върху него са гравирани орел с разперени криле и надписът „Витомиров пръстен“ (**Йорданов, И.** Корпус на печатите..., с. 139).

⁴⁷ **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила. Одеса, Экономическая типография и литография, 1899, с. 71; **Божилков, И., Тотоманова, А., Билярски, И.** Борилков синодик: издание и превод. София, ПАМ, 2010, с. 168.

⁴⁸ **Кръстев, Л.** Унгарска грамота от началото на XV в., свързана с българската история. – In: Acta musei varnensis. Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. 2005, с. 139 – 141.

⁴⁹ **Стојановић, Л.** Стари српски родослови и летописи. Зборник за историј, језик и книжевност српског народа. Кн. XVI. Београд – Сремски Карловци, Штамповано у српској манастирској штампарији, 1927, с. 237, № 695.

⁵⁰ **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила, с. 71; **Божилков, И., Тотоманова, А., Билярски, И.** Борилков синодик, с. 168.

чалник след царя и го замествал в командването на армията⁵¹. Титлата „велик воевода“ е използвана и за някои от българските царе. В *Похвалата* за цар Иван Александър към *Кукленския (Софийския) песнивец* (1337) българският владетел е наречен „велик воевода“⁵², за да се подчертае мястото му на върховен военачалник на царството. По-нататък авторът на *Похвалата* се обръща към царя с думите: „Радвай се, войноводче!“⁵³. Иван Александровият син Иван Асен, загинал в сражение с османските турци, също е назован „велик воевода“ в надгробния му надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици“⁵⁴.

На север от Дунав през XIII – XIV в. титлата „воевода“ носели влашките и българските водачи на военно-погранични структури, разполагащи с военноадминистративни правомощия на определена територия. Типичен пример в това отношение били воеводите Литовой и Сенеслав. Унгарският управител на Трансилвания имал същата титла – например в свои грамоти трансилванският воевода Ласло Чак се назовава: „Nos, Ladislas de Chak, wayvoda Transyluanus“⁵⁵.

С постепенното обединяване на малките воеводства, подчинени на България или Унгария, и възникването на Влашкото княжество в първите десетилетия на XIV в. и на Молдова през 1359 г. титлата „воевода“ се превърнала в почетна за господарите, а титлата, отнасяща се до владяната от тях страна, била „господин“ („господар“). Въпреки това, „воевода“ е титла, с която те най-често са назовавани в чужди източници. Ето само няколко примера, тъй като са много.

В литовско-руски летописи „воевода“ е владетелската титла на молдовския господар: „Също и владетелят на Молдовската и Бесарабската земя, на влашки език (sic) „воевода“⁵⁶. В чуждоезични документи титлата „воевода“ на влашките и молдовските господари се използва, за да обозначи владяната от тях страна, а не като почетна, както е в грамотите им. Унгарският

⁵¹ Ангелов, Д., Чолпанов, Б. Българска военна история през Средновековието (X – XV век). София, БАН, 1989, с. 215. Билярски, И. Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII – XIV век). София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 204 – 206 приема, че великият воевода е бил един от най-висшите сановници във възобновеното Българско царство, но не е убеден, че той е върховен главнокомандващ на войската след царя, тъй като липсват извори, които да потвърждават тази теза. Според него титлата „велик воевода“ в България би могла да бъде давана и като почетно достойнство, без служебни задължения, както е положението във Влахия и Молдова.

⁵² Дуйчев, И. СБК II, с. 69, № XXXIV.

⁵³ Пак там, с. 71, № XXXIV.

⁵⁴ Гошев, Й. Търновски царски надгробен надпис от 1388 г. // *Български старини*. Кн. XIV. София, 1945, с. 7; Попов, А. Царевград Търнов... Т. 4, с. 17 – 23, 71, обр. 8 – 9.

⁵⁵ Hurmuzaki, E., Densuşianu, N. Documente I/2, p. 517, No 428.

⁵⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. Москва, 1980, с. 59, 75, 108.

крал Карол Роберт (1308 – 1342) назовава Иванко Басараб „отвъдалпийски воевода“ (woyudam Transalpinum)⁵⁷. В латиноезична грамота на Владислав I (Влайку) от 16 юли 1372 г. титлата на влашкия владетел е същата – woywoda transalpinus⁵⁸. И Антонио Бонфини нарича в своята История на унгарците Владислав I (Влайку) „Лайк, воевода на Отвъдалпийската част“ (Layci Transalpinarum partium vaivode)⁵⁹. В *Синодално разпореждане на Цариградската патриаршия относно църковните дела в Молдова* от 26 юли 1401 г. господарят Александър I Добри (1400 – 1432) е титулуван „велик воевода на цяла Молдовлахия, господин Александър“ (μεγας Βοεβόδας πάσης Μολδοβλαχίας, κῆρ Ἀλέξανδρος)⁶⁰. В договора на унгарския крал Владислав II (1490 – 1516) от 1503 г. се споменават Молдова (Moldauie) и Влахия (Transalpine) и „техните воеводи“ (eorum Waywodis) Богдан и Раду⁶¹.

На влашките⁶² и молдовските⁶³ монети основно срещаната титла на владетелите също е „воевода“. Понякога е употребявана титлата „велик воевода“ – например за влашкия господар Раду I⁶⁴.

Титлата „велик воевода“ в титулатурата на влашките и молдовските господари често се среща в документи, книжовни и епиграфски паметници. Най-ранното записване на този висок сан за влашки господар е от 1351/2 г. В господарската църква „Св. Николай“ в Арджеш е надраскан надпис – графит за смъртта на Иванко Басараба: „В лето 6860 (1351/2 г.) в Дълго поле [градът е записан само с българското си име!] представи се велики Басараб воевода“⁶⁵. Също едно от най-ранните отбелязвания на титлата е в надгробния надпис на Никола Александър Басараба от Дълго поле (Къмпулунг) (1364). Там неговият баща Иванко Басараба е титулуван „велик воевода Басараб“⁶⁶. Титлата нерядко присъства във влашките владетелски грамоти като „велик воевода“⁶⁷.

⁵⁷ DRH. D. I, p. 36, No 15, p. 39, No 17, p. 41, No 18 etc.

⁵⁸ DRH. B. I, p. 14, No 5.

⁵⁹ Antonius de Bonfinis. Rerum Hungaricarum Decades V. – Латински извори за българската история. Т. 5. Ч. I. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 141.

⁶⁰ **Гюзелев**, В. Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 1. Български, други славянски и византийски извори. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1994, с. 246 – 247, № 78.

⁶¹ **Гюзелев**, В. Извори... Т. 2. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2000, с. 187, 190, № 121.

⁶² **Илеску**, О. Emisiuni monetare ale Țării Românești din secolele al XIV-lea și XV-lea. // *SCN*, 1958, No 2, p. 303 – 344.

⁶³ **Бырня**, П., **Руссев**, Н. Монеты средновековой Молдавии (Историко – нумизматичные очерки). // *Stratum plus*, 1999, No 6, p. 176 – 262.

⁶⁴ **Илеску**, О. Emisiuni monetare..., p. 311, 315.

⁶⁵ **Полевой**, Л., **Федоров**, Г. Археология Румынии. Москва, Наука, 1973, с. 354.

⁶⁶ **Onciul**, D. Originile principatelor Române. București, Stab. de Arte Grafice „Elzevir“, 1899, p. 182.

⁶⁷ DRH. B. I, p. 25, No 9, p. 42, No 17, p. 48, No 20, p. 56, No 24, p. 58, No 25, p. 60, № 26 etc.

В *Житие на св. Йоан Нови Сучавски* Григорий Цамблак назовава молдовския господар Александър I Добри „велик воевода“⁶⁸. Същият владетел е титулуван „велик воевода“ (μεγας Βοεβδας) в споменатото по-горе *Синодално разпореждане на Цариградската патриаршия*. В приписка към четвороевангелие от 1491 г. е отбелязано, че молдовският господар Александър е „син на великия воевода Стефан“⁶⁹. В различни латиноезични извори епитетът „велик“ е употребен за Стефан III Велики и като елемент от титлата „велик воевода“, и като определение за него във връзка с качествата му на пълководец и държавник: „Stephanus ille magnus, praedecessor tuus“, „Stephanus voievoda magnus“, „Stephani magni voievodae“, „Stephanus olim ille magnus voievoda“, „Stephanus olim ille magnus“⁷⁰. Всички тези сведения са показателни защо Стефан остава с прозвището „Велики“.

За употребата на титлата „велик воевода“ във Влахия и Молдова има няколко възможни причини: 1. Обединителите на малките воеводства във Влашката низина и в Днестърско-Карпатския регион се назовават „велик воевода“, за да подчертаят върховната си власт над останалите първенци – воеводи. 2. Титлата отразява мястото на господаря като пръв военачалник на княжеството. 3. „Велик“ е величаещ епитет към воеводската титла, който подчертава мощта на господаря и високото му място сред другите владетели от неговия ранг. Разбира се, в този случай епитетът „велик“ е условен за влашките и молдовските воеводи, тъй като те били васали на големите политически сили – Османската империя, Унгария, Полша. Дори Стефан III, силен и авторитетен владетел, бил полски и унгарски васал. Прозвището „Велики“ се отнася за личните му качества и спечелените победи над враговете му.

2. Господин (господар) била титлата на влашките и молдовските владетели, която се отнасяла до владяната от тях страна, докато „воевода“ била личната им почетна титла. В извори на латински език титлата „господин“ („господар“) е предадена като *dominus*, а понякога и като *princeps*⁷¹, със значение на „владетел“, „княз“. Османският ѝ еквивалент е „бег“ („княз“). Така са назовавани влашките и молдовските господари в османските извори⁷². „Господин“ присъства в титулатурата на някои български царе, за да подчертае владетелското им достойнство. В *Договора на цар Михаил II Асен с Дубровник* от 15 юни 1253 г. титлата на българския владетел включва и „господин“. Брашовската грамота на цар Иван Срацимир (1355/6 – 1396/7)

⁶⁸ Русев, П., Давидов, А. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. София, БАН, 1966, с. 106 – 107.

⁶⁹ Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., p. 277, No 26.

⁷⁰ Gorovei, S. Trei „probleme” din biografia lui Ștefan cel Mare. // *Analele Pytnei*, 2010, No 1, p. 247 – 249.

⁷¹ DRH. B. I, p. 36, No 15; DRH. D. I, p. 280, No 179.

⁷² Pienaru, N. Izvoare otomane privind Moldova lui Ștefan cel Mare. // *Analele Pytnei*, 2009, No 1, p. 27 – 37; *Cronici turcești*, p. 130, 133, 137 – 139 etc.

започва така: „От господина царя Срацимира до жупана Яков, Херман Фолног и Петър Фаингали и всички граждани [на Брашов]“⁷³. Най-характерен е примерът с цар Иван Шишман, който след падането на Търново, изглежда, губи царското си достойнство и между 1393 и 1395 г. се назовава „господин [т. е. господар, владетел] Търновски“. В османски извори той присъства със същата титла, употребявана за влашките и молдовските господари – „бег“⁷⁴. В приписка към осмогласник български владетел също е отбелязан с титлата „господин“. Там тя е записана като „господинчик“. Приписката в тази си част гласи: „Писана бе тази книга в дните на благоверния и христоролюбив господинчик Александър, [който произхожда] от две страни от царско коляно, във времето, когато Господ изпрати измаилтяните по лицето на цялата земя, и те дойдоха, и поробиха, и опустошиха [...]“⁷⁵. Според едни изследователи „господинчик“ е титулуван цар Иван Александър⁷⁶, а според други – Александър, първородният син на Иван Шишман⁷⁷.

Титлата „господин“ се е срещала и при българските феодални владетели. В приписка към *Зонара (Кормчая книга)* от 1262 г., преписана по повеля на деспот Яков Светослав, той е назован „великия господин (великаг[о] гдна) Яков Светослав, деспот на българите“⁷⁸. В писмото си до Киевския митрополит Кирил деспотът използва титулатурната формула „господство ми“, която присъства под различни форми в *Киевския препис* и в двата преписа на *Кормчая книга* от сбирката на Румянцевския музей в Москва⁷⁹. Според някои автори славянският вариант на тази формула произлиза от гръцката „деспотство ми“ (δέσποτά μου), възниква в България и оттам прониква в Сърбия⁸⁰. Формата „господство ми“ присъства и в грамотите на влашките и молдовските владетели⁸¹, най-вероятно отново под българско влияние. Изразът „господство ми“ при Яков Светослав може да се свърже и с неговата титла „велик господин“, която подчертава високото му положение на български деспот и мощен

⁷³ Ильинский, Г. А. Грамоты..., с. 30, № 7.

⁷⁴ Петров, П., Гюзелев, В. Христоматия по история на България. Т. 2. София, Наука и изкуство, 1978, с. 201.

⁷⁵ Дуйчев, И. СБК II, с. 289, № XCIX; Стара българска литература. Т. 3, с. 111.

⁷⁶ Божилов, И. Един осмогласник от времето на цар Иван Александър. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, с. 60 – 65.

⁷⁷ Дуйчев, И. СБК II, с. 289, № XCIX; Ovcarov, N. Le tsar bulgare Ivan Alexandre II. // EB, 33, 1997, No 3 – 4, 119 – 124. Титлата „господинчик“ е деминутив от „господин“ и означава „син на господин“.

⁷⁸ Ангелов, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. II. София, БАН, 1967, с. 143, 145.

⁷⁹ Пак там, с. 143, 146.

⁸⁰ Билярски, И. Институциите..., с. 42.

⁸¹ DRH. A. I, p. 13, No 10, p. 16, No 11 etc; DRH. B. I, p. 17 – 18, No 6, p. 19 – 20, No 7, p. 22 – 23, No 8 etc.

феодален владетел. И в надпис от църквата в с. Станичене, Пиротско, (1331/2) господарят на Бдинската област Белаур е титулуван „господин“, а съпругата му – „госпожа“. Друг силен български велможа също е назован „господин“. *Ямболският надпис* (1356/7) съобщава, че каменната колона, върху която е изсечен, е поставена от „господин Шишман“, син на Иван-Александровия брат Михаил⁸². Най-вероятно царският племенник бил управител на гр. Дъбилин (дн. гр. Ямбол) и неговата област⁸³.

Влашките и молдовските господари често се титулуват в грамотите си „велик господин“⁸⁴. В надписа от Къмпулунг (1364) воеводата Никола Александър е титулуван „велик и самодържавен господар“⁸⁵. В надписа на гръцки език от XVI в. се подчертава, че молдовският владетел Богдан е „син на великия господар Йоан Стефан воевода“⁸⁶. „Велик господин“ е назован деспот Яков Светослав, но в приписка с неофициален характер. Влашките и молдовските титли „велик господин“ и „велик воевода“, макар много по-ниски рангово, могат да се свържат по смисъл с титлата „велик цар“, употребявана за някои от българските владетели, с която се изтъква водещото им място сред царете. „Велик“ е по същество шаблонен епитет, но за разлика от влашките и молдовските господари, при повечето от българските царе, за които е употребяван, той има основание в техните бележити дела и във важното място на Българското царство в средновековна Европа. Още в *Симеоновия сборник* от началото на X в., познат в руски препис от 1073 г., българският владетел е наречен „великия между царете Симеон“⁸⁷. Кой друг от ранносредновековните български владетели с по-голямо право от цар Симеон може да бъде назован така, не само с неговите претенции за царско достойнство, но и за престола на ромейските василевси? С пълно право титлата „велик цар“ е употребена и за цар Иван Асен II, който след победата при Клокотница поел византийското „наследство“ на Балканите. Така е наречен в *Бориловия синодик*⁸⁸, в Батошевския надпис⁸⁹, в ктиторския надпис на гръцки език от църквата „Св. Архангел

⁸² **Гълъбов**, И. Ямболският надпис. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. София, 1960, с. 421 – 426.

⁸³ **Гюзелев**, В. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава. – В: История на град Ямбол. София, 1976, с. 60; **Божилов**, И. Фамилията на Асеновци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София, АИ „Марин Дринов“, 1994, с. 237.

⁸⁴ DRH. B. I, p. 28, No 10, p. 30, No 11, p. 50, No 21 и т. н.; DRH. A. I, p. 3, No 2, p. 4, No 3, p. 5, No 4.

⁸⁵ **Onciul**, D. Originile principatelor Române, p. 182.

⁸⁶ **Gorovei**, S. Trei „probleme”..., p. 249.

⁸⁷ **Кувев**, К. Поява и разпространение на Симеоновия сборник. – В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. I. Изследвания и текст. София, 1991, с. 35.

⁸⁸ **Попруженко**, М. Г. Синодик царя Борила, с. 63 – 64, 67 – 68, 72; **Божилов**, И., **Тотоманова**, А., **Билярски**, И. Борилов синодик, с. 158 – 159, 163, 165.

⁸⁹ **Христов**, Х. Батошевският надпис. // *Археология*, XVIII, 1976, № 4, с. 66.

Михаил“ в Костур (μεγάλον βασιλέως Ασάνη)⁹⁰ и т. н. Независимо че загубил голяма част от царството си, Михаил II Асен, като син и наследник на могъщия Иван Асен II, също е назован „велик цар“ в *Батошевския надпис*⁹¹ и приписка на гръцки език от 1247 г.⁹² В приписка към *Хилендарското евангелие* от 1322 г. български книжовник възхвалява Георги II Тертер като „великия цар Георги, син на великия цар Теодор Светослав“⁹³. Епитетът „велик“ често е прибавян към царския титул на Иван Александър в приписки и похвални слова.

3. Йоан. Най-вероятно името „Йоан“, носено от влашките и молдовските воеводи, произхожда от имената на двамата най-могъщи владетели на възобновеното Българско царство – Калоян (Йоан, Йоаница) и Иван (Йоан) Асен II. Така господарите на Влахия и Молдова изтъкват, че са наследници на силните български царе, владели земите им.

Димитрий Кантемир (1676 – 1723) пише в бележитото си произведение *Описание на Молдова* (1714 – 1716), че молдовските воеводи произхождат от „Йоан, брат на Асен“⁹⁴ (т. е. цар Калоян), а Юрий Венелин (1802 – 1839) подчертава, че почетната титла „Йоан“ идва от „българския крал Йоан“⁹⁵ – събирателен образ между царете Калоян и Иван Асен II. Победите на цар Калоян над ромеи, латинци, унгарци и сърби и властта му в земи на север от Дунав (неговата титла гласи „цар на цяла България и Влахия“ и „цар на всички българи и власи“) могат да бъдат причина името му да се превърне в почетна титла за влашките и молдовските господари. Не по-малки са основанията титлата „Йоан“ да произлиза от Иван Асен II. Значима е ролята му като защитник на отвъддунавските български земи и тяхното православно население. Някои автори свързват българо-унгарските сблъсъци на север от Дунав при неговото царуване с опитите му да възпре католическата инвазия над територии отвъд голямата река, традиционно намиращи се в българската политическа и религиозна сфера на влияние⁹⁶. Друг военен конфликт на цар Иван Асен II северно от Дунав е изключително важен. На територията на дн. Влашка низина той успял да разбие или поне да отблъсне татарите при тяхното нашествие от 1241 г. Отзвукът от този успех срещу непобедимите завоеватели достигнал Западна Европа и намерил място в *Римувана хроника*

⁹⁰ **Василиев**, А. Ктиторски портрети, с. 15.

⁹¹ **Христов**, Х. Батошевският надпис, с. 66. От титлата „велик цар“ се е съхранил само откъсът „вели...“.

⁹² **Гюзелев**, В. Средновековна България..., с. 93.

⁹³ **Иванов**, Й. Български старини..., с. 265, № 101.

⁹⁴ **Cantemir**, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei. București. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1973, p. 122 – 123.

⁹⁵ **Венелин**, Ю. Влахо-българские или дако-славянские грамоты. Санкт Петербург, Императорская Российская академия, 1840, с. 29 – 30.

⁹⁶ **Senga**, T. Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz. // *Századok*, 1988, No 1 – 2, p. 36 – 51.

на Франция от Филип Муске⁹⁷. Делата на българския цар отвъд Дунав, както и големите му териториални придобивки на юг от реката, дават достатъчно основания неговото име „Йоан“ да бъде възприето от господарите на Влахия и Молдова, за да изтъкнат своята приемственост с човека, владял земите, на които по-късно възникват техните княжества. Пример за тази приемственост е фактът, че много влашки и молдовски воеводи били ктитори на манастирите в Света гора и основно на българската обител „Св. Георги Зограф“ по примера на Иван Асен II и други български царе.

Сред ктиторите на Зографския манастир, изографисани в преддверието на съборната църква „Св. Георги Зограф“ от 1817 г., цар Иван Асен II и молдовският господар Стефан III Велики са поставени един до друг⁹⁸. В ктиторския поменик от Хилендарския манастир са записани българските царе „Йоан Асен цар“, „Йоан Калиман цар“ и владетелите на Молдова „Йоан Стефан воевода“, „Йоан Александър воевода“ и „Йоан Радул воевода“, както и родственици на молдовските господари⁹⁹. Приемствеността е повече от очевидна – и в ктиторството, и в общото име „Йоан“.

В *Бориловия синодик* държавната приемственост между Българското царство и Дунавските княжества може да се търси в записването след българските царе на влашки и молдовски воеводи¹⁰⁰.

Името „Йоан“ служило на господарите на Дунавските княжества да легитимират властта си и да покажат нейните дълбоки корени – от българското господство в земите им.

4. Самодържец/самодържавен. „Самодържавен“ бил важен елемент от титулатурата на влашките господари. За пръв път се среща в надписа от Дълго поле (Къмпулунг) (1364) за Никола Александър воевода¹⁰¹. Във влашките владетелски документи присъства често. Едно от най-ранните отбелязвания на величаещия епитет е в грамотата на Мирчо I, съставена на 4 септември 1389 г.¹⁰² В свои грамоти молдовският владетел Роман I единствен се титулува „велик самодържавен господар“¹⁰³. Титлата „самодържец“ присъства в грамоти на

⁹⁷ Chronique rimee de Philippe Mouskes, publiee par le Baron de Reiffenberg. Vol. 2. Bruxelles, 1838, p. 681. Вж. също: **Коледаров**, П. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 2. (1186 – 1396). София, БАН, 1989, с. 64; **Димитров**, Х. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998, с. 143.

⁹⁸ **Прашков**, Л., **Шаренков**, А. Паметници на културата на Света гора – Атон. София, Български художник, 1987, с. 130, обр. 104.

⁹⁹ **Raun**, R. Pomenirea lui Ștefan cel Mare la mănăstirea Hilendar de la Muntele Athos. Marturii, ipoteze, întrebări. // *Analele Pytnei*, 2011, No 1, p. 350, fig. 3.

¹⁰⁰ **Божилков**, И., **Тогоманова**, А., **Билиарски**, И. Борилов синодик, с. 167, 176.

¹⁰¹ **Onciul**, D. Originile principatelor Române, p. 182.

¹⁰² DRH. B. I, p. 28, No 10.

¹⁰³ DRH. A. I, p. 3, No 2, p. 4, No 3, p. 5, No 4.

Мирчо I. С нея той отбелязва властта си над голямата българска твърдина Дръстър, титулувайки се „самодържец на град Дръстър“¹⁰⁴. Така господарят демонстрира, че с владенето на един от най-големите градове на Българското царство поема част от българското държавно „наследство“ и се явява приемник на българските царе.

Титлата „самодържец“ била заемка от византийската императорска титла „автократор“ (αὐτοκράτορ) и за пръв път се появява още в ранносредновековна България, в *Битолския надпис* от 1016 г. на цар Иван Владислав (1015 – 1018). Той се нарича „самодържец български“¹⁰⁵, а своя чичо, цар Самуил, назовава „царя самодържавен“¹⁰⁶. Като титла на владетелите на възобновеното Българско царство се среща в царските грамоти, в *Търновския надпис* на цар Иван Асен II, *Договора на Михаил II Асен с Дубровник*, надписа от с. Тройца, надписа от с. Рояк и т. н. „Самодържавен“ присъства като елемент от българската царска титулатура извън официалните владетелски документи. Цар Иван Александър е назован „самодържавен“ в приписки към *Пролог* (1337), *Сборник на поп Филип, Лаврентиев сборник, Зографски апостол* и др. Цар Иван Срацимир също е наречен „самодържавен наш цар“ в приписка към *Бдински сборник* от 1359/60 г.¹⁰⁷ В тези неофициални извори царската титулатура е пищна, богата с величаещи епитети, сред които „самодържавен“ е един от основните и най-често срещаните.

5. Цар. Никога влашките и молдовските господари не приели тази титла официално, но в някои извори са назовавани с нея. Молдовският владетел Стефан III Велики е наречен „благочестив и христоролюбив цар“ в четверо-евангелие от 1473 г.¹⁰⁸ и „цар Стефан“ в приписка към октоих от 1484 г., която съобщава за негов военен конфликт с османците¹⁰⁹. След победата си над османската армия при Васлуй (1475) Стефан III бил посрещнат в Сучава от митрополита и йерейте с благословии: „Да живеее царят!“¹¹⁰. Съществуват редица причини той да бъде величан с тази най-висока владетелска титла – неговите победи над османските нашественици, ктиторството му на светогорски манастири като българския „Св. Георги Зограф“, с което се изявил като приемник на българските и сръбските царе и на ромейските василевси, ролята му в строителството на църкви и манастири в Молдова и в създаването на книжовни паметници. Тези дела на Стефан III Велики го представят като

¹⁰⁴ DRH. V. I, p. 70, No 32.

¹⁰⁵ Заимов, Й. Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски паметник от 1015/1016 година. София, БАН, 1970, с. 33.

¹⁰⁶ Пак там, с. 33.

¹⁰⁷ Стара българска литература. Т. 3, с. 109.

¹⁰⁸ Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., p. 266, No 15.

¹⁰⁹ Ibid., p. 304, No 55.

¹¹⁰ Славяно-молдавские летописи (XV – XVI вв.). Москва, Наука, 1976, с. 28 (Бистрицкая летопись, 1359 – 1507).

достоеен покровител на православието в тежко време за Югоизточна Европа, страдаща под чуждоверско иго. В молдовски летописи от XVI в. присъстват следните формулировки за господарите на Молдова: „престола на неговото царство“; „прие скиптър на царството“; „втората година от неговото царство [царуване]“; „царство [царуване] на Илияш“; „царство на Стефан Млади“¹¹¹ и т. н. Тези твърдения показват определена традиция във възвеличаването на молдовските господари и тяхната власт по образец на книжовните паметници на Българското царство. Трябва да се подчертае, че в официалните документи от XIV – XVII в. молдовските владетели са титулувани единствено „господин“ („господар“) и „воевода“ и никога „цар“.

В грамота от 15 юли 1475 г. влашкият воевода Басараб III Стари (1473 – 1477, с прекъсване) нарича държавата си „царство“: „Това напомня на господство ми, че много царе се радваха в царството си, но малцина небесното царство наследиха. Затова се боря не само да управлявам това царство, но и да мисля за бъдещето, така че израсналият благ корен да принесе най-чист плод“¹¹². Това по-скоро трябва да се приеме като условно сравнение с царете, основано на благочестието, отколкото като реална претенция за царско достойнство.

Много е пишна отбелязаната в приписка титулатура на Матей Басараба (1632 – 1654), който е един от най-бележитите господари на Влахия. Той е величан като „озарен от светия небесен Цар и с царски венец увенчан“ и е назван „стълб недвижим на божествените свети Църкви, подобно на втори Константин от светите велики царе на Новия Рим“¹¹³. Въпреки че носил само титлите „воевода“ и „господар“ и бил османски васал, в тази приписка Матей Басараба е изтъкнат като могъщ и благочестив цар, наследник на великите византийски василевси.

6. Благоверен. Титулатурната формула „в Христа Бога благоверен“ е неизменна част от титлата на влашките владетели. За пръв път се среща в грамотата на Владислав I (Влайку) от 1374 г. Същата формула, заемка от византийската, е част от официалната титла на българските царе.

7. Благочестив и христолюбив. „Христолюбив“ е сред основните и най-често срещани величаещи епитети на влашките господари в техните грамоти. Епитетът „благочестив“ също присъства в официалната им титулатура – в грамоти на Мирчо I от 1388 г., 1402/3 г. и 1404/6 г.¹¹⁴; на Михаил от 1417/18 г.

¹¹¹ Вж. Славяно-молдавские летописи и по-специално Славяно-молдавская летопис Макария (1504 – 1551 гг.), 75 – 93 и Славяно-молдавская летопис Евфимия (1541 – 1554 гг.), 94 – 104, които изобилстват от подобни примери.

¹¹² DRH. B., p. 247, No 150.

¹¹³ Panaitescu, P. Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R. Vol. I. București, Ed. Academia Republicii populare române, 1959, p. 19, No 13.

¹¹⁴ DRH. B. I, p. 25, No 9, p. 58, No 25, p. 63, No 28.

и 22 юни 1418 г.¹¹⁵; на Дан II от 28 февруари 1424 г., 10 септември 1428 г.¹¹⁶ и 16 септември 1430 г.; на Александър Алдея от 17 ноември 1431 г., 9 февруари 1433 г. и 25 юни 1436 г.¹¹⁷ и т. н. Както се вижда, в началото това определение се среща рядко, но постепенно честотата на присъствието му във влашките владетелски документи нараства.

Епитетите „благочестив“ и „христолюбив“ отсъстват от титулатурата на молдовските господари в грамотите, но се срещат в други извори. В *Житието на св. Йоан Нови Сучавски* те украсяват титлата на Александър I Добри¹¹⁸ в контекста на факта, че приема мощите на светеца в престолния си град Сучава. В приписки към богослужебни книги и в надписи от времето на Стефан III Велики, отразяващи основно неговата строителна и дарителска дейност, владетелят почти винаги е назоваван „благочестив“ и „христолюбив“¹¹⁹. В архива на светогорския манастир *Хилендар* се съхранява „Поменик на благочестивите господари на Молдовската земя“, ктитори на манастира, който започва с името на Стефан III Велики¹²⁰. Видно е, че епитетите „благочестив“ и „христолюбив“ за молдовските господари присъстват в много извори, които отразяват тяхната роля за съхраняването и развитието на Православната църква и култура. Но тези определения за владетелите на Молдова често се употребявали и като шаблонни величаещи епитети, независимо дали един господар отговарял на тях.

Епитетът „благочестив“ бил част от официалната титла на българския цар Петър I – върху негови печати е гравирани надписът на гръцки език „†Πέτρος βασι[λεὺς] εὐσ[εβ]ής“ („Петър, благочестив цар“)¹²¹. Благочестието и христолюбието са основните характеристики на българските царе и царици, отбелязани в Бориловия синодик¹²². В Боянския поменик на българските царе и царици владетелите са назовани единствено „благочестиви царе“, а владетелките – „православни царици“¹²³. „Благочестив“ и „христолюбив“ се срещат като величаещи епитети за българските царе в *Боянския надпис*, надписа от Рояк, *Попфилиповия сборник*, *Лаврентиевия сборник*, *Зографския апостол*, *Германовия сборник* и др. Интерес представлява приписка на

¹¹⁵ Ibid., p. 82, No 39, p. 86, No 42.

¹¹⁶ Ibid., p. 102, No 52, p. 115, No 60, p. 128, No 68.

¹¹⁷ Ibid., p. 133, No 72, p. 136, No 74, p. 138, No 77.

¹¹⁸ Русев, П., Давидов, А. Григорий Цамблак..., 106 – 107.

¹¹⁹ Inscriptiile medievale I, 476 – 477, No 575, 698 – 699, No 1033; Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., p. 249 – 325.

¹²⁰ Raun, R. Pomenirea lui Ștefan..., p. 335.

¹²¹ Йорданов, И. Корпус на печатите..., с. 60.

¹²² Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила, с. 60 – 69, 72 – 74; Божилов, И., Тотоманова, А., Билярски, И. Борилов синодик, с. 153, 155, 158 – 160, 162 – 167, 173.

¹²³ Иванов, Й. Поменици за български царе и царици. – В: Иванов, Й. Избрани произведения. Т. I. Състав. и ред. Б. Ангелов. София, Наука и изкуство, 1982, с. 146 – 147.

гръцки език от *Хилендарското евангелие* (1322) на цар Георги II Тертер. Тя гласи: „На преблагочестивия в Христа Георги [принадлежи тази книга]“ († Εὐσεβεστάτῳ ἄνα Χριστὸν Γεωργίου †), а тази формулировка е сходна с израза „в Христа Бога (благо)верен“¹²⁴.

Епитетите „благочестив“ и „христолюбив“ величавят българските царе в редица творби (разкази, жития, похвални слова и т. н.) в контекста на техните заслуги за Българската църква и православната вяра. В Разказ за събора против богомилите от 1211 г., поместен в *Бориловия синодик*, цар Борил неколкратно е наречен „благочестив“ и „преблагочестив“¹²⁵, за да се подчертае ролята му на защитник на православната вяра срещу ересите. В поместения в *Синодика Разказ за възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г.* цар Иван Асен II е възвеличен като „благочестив“ и „христолюбив“¹²⁶ заради неговия основен принос в това значимо дело. „Благочестив“, „преблагочестив“ и „христолюбив“ са главните възхваляващи епитети за царете Асен I, Калоян и Иван Асен II в агиографските творби, посветени на св. Иван Рилски, св. Иларион Мъгленски, св. Петка Търновска, св. Филотея Темнишка, св. Йоан Поливотски¹²⁷. Причината е очевидна – тези български владетели събирали мощите на светците в столицата Търново, превръщайки я в „бого-

¹²⁴ **Иванов, Й.** Български старини..., с. 265, № 101.

¹²⁵ **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила, с. 60 – 62; **Божилов, И., Тотоманова, А., Билярски, И.** Борилов синодик, с. 153, 155 – 156.

¹²⁶ **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила, с. 63 – 68; **Божилов, И., Тотоманова, А., Билярски, И.** Борилов синодик, с. 158 – 160, 162 – 163.

¹²⁷ В Проложно житие на св. Иван Рилски в Драгановия миней цар Асен I – Белгун е назван „христолюбивия цар Асен“ (**Иванов, Й.** Български старини..., с. 365, № XXXIX; Стара българска литература. Т. 4, с. 131), в Проложно житие на св. Иван Рилски от Норовия пролог – „благочестивия цар Асен“ (Стара българска литература. Т. 4, с. 132), в Проложно житие на св. Иван Рилски от Стишния пролог – „христолюбивия цар Асен“ и „благочестивия цар Иван“ (Стара българска литература. Т. 4, с. 134), в Пространно житие на св. Иван Рилски от Патриарх Евтимий – „преблагочестивия цар Асен“ и „благочестивия цар Асен“ (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375 – 1393). With an introduction by Ivan Dujcev. London, 1971, p. 23 – 24; **Иванов, Й.** Български старини..., с. 382, № XLII; Стара българска литература. Т. 4, с. 147). Цар Калоян е наречен „преблагочестив“ в Пространно житие на св. Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen..., p. 56; **Иванов, Й.** Български старини..., с. 421, № XLVII, Б; Стара българска литература. Т. 4, с. 107) и Пространно житие на св. Филотея Темнишка, чийто автор е отново българският патриарх (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen..., p. 95; Стара българска литература. Т. 4, с. 213). Същият цар е назван „благочестив“ в Похвално слово на св. Йоан Поливотски от Патриарх Евтимий (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen..., p. 197). Цар Иван Асен II е величан като „благочестивия български цар Иван Асен“ и „благочестивия цар Иван Асен“ в Пространно житие на св. Петка Търновска от Патриарх Евтимий (**Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen..., p. 69 – 71; **Иванов, Й.** Български старини..., с. 432 – 433, № L; Стара българска литература. Т. 4, с. 198 – 199).

храним“ и „богоспасен“ град. В *Разказ за зографските мъченици* се отбелязва, че при изгарянето на манастирската кула на *Зограф* от латините на 10 октомври 1275 г. са унищожени много книги и скъпоценна църковна утвар, останали от българските владетели Симеон, Петър и Иван Асен II, които са наречени „благочестиви и приснопаметни царе“¹²⁸. В края на творбата отново благочестието е изведено като основно достойнство на българските царе: „С молитвите на тези наши отци, Господ Бог да запази нашите благочестиви и православни царе“¹²⁹ [...]. В *Сводната Зографска грамота* Иван Асен II е наречен „благочестив цар“, за да се подчертае святото му дело като ктитор и покровител на манастира „Св. Георги Зограф“. Същият величаещ епитет присъства в неговата титулатура, записана в грамотата¹³⁰.

8. Боговенчан. В приписка към миней от 1467 г. Стефан III Велики е назован с рядко срещан в писмените извори епитет за молдовски владетел – „боговенчан“¹³¹. Така е наречен цар Иван Александър в *Софийския (Кукленския) песнинец*¹³². В *Лондонското четвроевангелие* същото определение е дадено и на Иван Александър, и на съпругата му, царица Теодора II¹³³. Този величаещ епитет е сходен с елемент от официалната влашка владетелска титулатура, присъстващ само в някои грамоти – „богопомазан“¹³⁴.

Отделните елементи от титлите на влашките и молдовските воеводи свидетелстват за силно влияние от титлите на българските царе, тъй като са идентични. Продължителната българска държавна традиция на север от Дунав не може да не е оказала своето мощно въздействие върху новообразуваните Дунавски княжества, основани на земи, владени дълго време от Българското царство. Титлите на влашките и молдовските господари свидетелстват за това въздействие. То ярко проличава и когато се разгледат титлите на сановниците в Дунавските княжества.

¹²⁸ **Иванов**, Й. Български старини..., с. 439, № LII; Стара българска литература. Т. 3, с. 83.

¹²⁹ **Иванов**, Й. Български старини..., с. 440, № LII; Стара българска литература. Т. 3, с. 84.

¹³⁰ **Дуйчев**, И. Приноси към историята на Иван Асен II. – В: **Дуйчев**, И. Българско средновековие. Проучвания върху политиката и културната история на средновековна България. София, Наука и изкуство, 1972, с. 297 – 299.

¹³¹ **Pelin**, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., p. 254, No 5.

¹³² **Дуйчев**, И. СБК II, с. 69, № XXXIV.

¹³³ Пак там, с. 150 – 152, № LII.

¹³⁴ DRH. B. I, p. 82, No 39, p. 133, No 72, p. 157, No 91etc.

ИНСТИТУЦИИТЕ ВЪВ ВЛАХИЯ И МОЛДОВА, ИДЕНТИЧНИ ИЛИ СХОДНИ С ТЕЗИ ВЪВ ВЪЗОБНОВЕНОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Влашката и молдовската знат се назовавала с българската титла „болярин“, „боляри“ – славянизирана форма на прабългарската титла „боил“ (мн.ч. боилар). В Хрониката на Теофан Изповедник се посочва, че българският владетел Паган (Кампаган = кавхан?) се среща с Константин V Копроним (741 – 775) заедно със своите боили (βοῦλάδων αὐτοῦ)¹³⁵. Хронистът пише, че хан Телериг отправил 12-хилядна войска и боили в славянската област Берзития¹³⁶. Когато Константин V изпратил флота срещу България (774), двама българи дошли при ромеите да искат мир. Теофан Изповедник предава техните титли като „боил и чигат (чигот)“ (βοῦλᾶν καὶ Τζιγάτον)¹³⁷.

В български епиграфски паметници от езическия период на ранносредновековна България титлата се среща и в различни съчетания: ичиргу боил, кана боила колобър, багатур боила колобър, юк боил¹³⁸.

Сред боилското съсловие се откроявали великите боили. Византийският император Константин VII Багренородни (913 – 959) пише в *За церемониите във византийския двор*, че логотетът задава различни церемониални въпроси на българските пратеници, сред които е: „Как са шестимата велики боили?“¹³⁹. Тези шестима велики боили били людете от най-близкото обкръжение на българския владетел (боилският съвет?), но не били всичките велики боили. В друго свое произведение, *За управлението на империята*, Константин VII пише, че при несполучливия български поход срещу Сърбия в плен падат канартикинът Владимир – Расате и дванадесет велики боили¹⁴⁰. Явно броят на великите боили (боляри) в ранносредновековна България бил значителен.

Болярската титла била сред малкото, пренесени от ранносредновековното във възобновеното Българско царство. В Бориловия синодик болярите се делят на велики и мали¹⁴¹.

¹³⁵ **Theophanes**. Chronographia (CSHB). Vol. I. Ex recensione Ioannes Classeni. Bonnae, 1839, p. 673 [= ГИБИ. Т. 3, с. 272].

¹³⁶ **Theophanes**. Chronographia I, p. 691 [= ГИБИ. Т. 3, с. 274].

¹³⁷ **Theophanes**. Chronographia I, p. 691 [= ГИБИ. Т. 3, с. 274].

¹³⁸ **Бешевлиев**, В. Прабългарски епиграфски паметници. София, Издателство на Отечествония фронт, 1981, с. 36, 43, 80, 149.

¹³⁹ **Constantinus Porphyrogenitus**. De ceremoniis aulae Byzantinae. Vol. I. E recensione I. I. Reiskii. Bonnae, 1829 (CSHB), p. 681 [= ГИБИ. Т. 5, с. 222].

¹⁴⁰ **Constantinus Porphyrogenitus**. De thematibus et De administrando imperio (CSHB) III. Recognovit Immanuel Bekkerus. Bonnae, 1840, p. 154 [= ГИБИ. Т. 5, с. 209].

¹⁴¹ **Попруженко**, М. Г. Синодик царя Борила, с. 78; **Божилов**, И., **Тотоманова**, А., **Биярски**, И. Борилов синодик, с. 175.

Велики боляри били великият логотет, епикерният, протовестиарият, великият примикюр, великият комис, столникът и други висши дворцови сановници. Те влизали в болярския съвет (синклит). В Пространното житие на св. Иван Рилски Патриарх Евтимий пише, че цар Асен I с „целия си синклит“ посреща българския църковен глава и мощите на светеца¹⁴². В *Житието на св. Сава* от Теодосий Хилендарец се споменават „царските съветници“ на Иван Асен II¹⁴³.

За избора на цар от българския болярски съвет споменава Георги Акрополит: „Но тъй като българският престол останал без законен наследник, първенците се събрали на съвет и решили да приемат да ги управлява Константин, синът на Тих“¹⁴⁴.

Към „малите“ боляри спадали вероятно както по-нискостоящи дворцови служители, така и представители на столичното и провинциалното болярство. Ктиторските портрети в провинциални църкви може би изобразяват „мали“ боляри – боляринът Рутеш – в пещерната църква (скит) „Св. Марина“ близо до Карлуковския манастир¹⁴⁵, неизвестен болярин – в храма „Св. Никола“ от с. Калотина¹⁴⁶, боляринът Радивой – в църквата на Кремиковския манастир¹⁴⁷, Радослав Мавър – в храма на Драгалевския манастир¹⁴⁸, и др. Част от „малите“ боляри запазили привилегиите си след османското нашествие (Радивой, Радослав Мавър) и вероятно били включени сред спахиите християни.

Димитрий Кантемир пише за болярите в Молдова: „На местния молдовски език те се наричат бояри (Boiari). Тази дума произлиза от изопачената славянска дума бояре (Boliare), с която от старо време славянските народи наричат всички свои велможи [...] Произходът на болярите е неясен поради небрежността на първите молдовски летописци. Но примерите у съседните народи, като сърбите и българите, ни убеждават, че това съсловие е по-древно даже от самото възстановяване [т. е. основаване] на Молдова [...]“¹⁴⁹.

Във Влахия и Молдова болярите също се делели на „велики“ и „мали“. В грамота на молдовския господар Александър I Добри от 28 юни 1401 г. пише: „... всички боляри молдовски, и мали и велики“¹⁵⁰. В грамота на Мирчо I Стари, съставена между 1400 и 1403 г., са отбелязани „болярите на господство ми, великите, също и малите“¹⁵¹.

¹⁴² Kalužniacki, E. Werke des Patriarchen..., p. 24 – 25.

¹⁴³ Петров, П., Гюзелев, В. Христоматия... Т. 2, с. 327.

¹⁴⁴ Georgius Acropolita. Opera. Recensuit Augustus Heisenberg. Lipsae, 1903, p. 152 [= ГИБИ. Т. 8, с. 205].

¹⁴⁵ Василюв, А. Ктиторски портрети, с. 40.

¹⁴⁶ Пак там, с. 45 – 46, обр. 20.

¹⁴⁷ Пак там, с. 64, обр. 32.

¹⁴⁸ Пак там, с. 58 – 60, обр. 28.

¹⁴⁹ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 198 – 199.

¹⁵⁰ DRH.A. I, p. 19, No 13.

¹⁵¹ DRH.B. I, p. 50, No 21.

Към великите боляри във Влахия и Молдова спадали великият логотет, великият спатар, пичерникът (пахарникът), столникът, комисът и други висши сановници, редовно присъстващи в господарските грамоти. Те били членове и на боярския съвет (синклит), споменаван в някои документи и хроники¹⁵². В молдовски летописи се посочва, че синклитът избира („събра се целия народ, епископите, чиновначалниците и целия синклит, за да предадат скиптъра на дързостния Стефан“¹⁵³; „и със съвета на [...] целия синклит [избраха] на висотата на царството [...]“¹⁵⁴) и сваля („и убит беше от синклита“¹⁵⁵) воеводите. Кантемир пише, че членове на молдовския боярски съвет през XVII в. са великият логотет, ворникул де цара де жос (управителят на Долна Молдова), ворникул де цара де сус (управителят на Горна Молдова), хетманът, великият постелник, великият спатар, великият пахарник и вистерникът¹⁵⁶. Въпреки промените в дворцовите служби през XVI – XVII в., част от членовете на съвета били добре познатите от грамотите от XIV – XV в. логотет, спатар, пахарник, вистерник. Отбелязаните в грамотите от XIV – XV в. велик столник и велик комис през XVII в. били на първите места в първия ранг на диванните боляри и спадали към великите боляри¹⁵⁷. Службите на всички тези сановници били аналогични с тези във Византия и възобновеното Българско царство. Димитрий Кантемир посочва, че при византийските и молдовските дворцови служители „наименованията са едни и същи, еднакви са и постове, едни и същи са задълженията им при двора на княза – да му дават съвети и да ги изпълняват, също да управляват държавата и да я пазят, еднаква е грижата им за нуждите и достойнството на двора“¹⁵⁸. Кантемир правилно е схванал това сходство, но изглежда, не е наясно с българското посредничество при изграждането на дворцовия церемониал в Молдовското княжество. Ако разгледаме титлите и задълженията на влашките и молдовските сановници, ще се убедим в силното българско влияние. Разбира се, задълженията на тези дворцови служители се развивали и променяли отчасти във времето.

1. Велик логотет. Във Византия при Палеолозите този служител бил ръководител на дипломатията и канцлер на василевса. Бил натоварен с кореспонденцията на императора с чуждите владетели. Андроник II Палеолог (1282 – 1328) издигнал този сановник от 12-и на 9-и ранг в дворцовата йерархия, между великия стратопедарх и протостратора. Великият логотет

¹⁵² Славяно-молдавские летописи..., с. 90, 92, 98сл. За съвета в Дунавските княжества вж. също Stoicescu, N. Sfarul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV – XVII). București, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1968, p. 14 – 16.

¹⁵³ Славяно-молдовские летописи..., с. 92.

¹⁵⁴ Пак там, с. 90.

¹⁵⁵ Пак там, с. 100.

¹⁵⁶ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 198 – 203.

¹⁵⁷ Ibid., p. 202 – 203.

¹⁵⁸ Ibid., p. 198 – 199.

бил приемник на „λογοθέτης τῶν σερκέτων“. Длъжността била възприета във възобновеното Българско царство и нейният носител най-вероятно изпълнявал същите функции, въпреки че в изворите липсват преки данни. Може със сигурност да се твърди, че българският велик логотет бил сред най-високопоставените дворцови служители. В Бориловия синодик е отбелязан великият логотет Добромир¹⁵⁹. Приписка към *сборник със слова на св. Григорий Богослов* от XIV в. съобщава, че книгата е преписана от книжовника Първослав по повеля на „всепочтения между велможите на Българското царство логотета Мита“¹⁶⁰. Изглежда, този висок сановник не бил само логотет, а велик логотет. Логотетът Филип е споменат в *История* на Йоан Кантакузин като главен участник заедно с протовестиария Раксин (Драгсин = Драгшан?) в заговора за свалянето на цар Иван Стефан от търновския престол¹⁶¹. Ръководното място на Филип в този дворец показва, че той не бил един от логотетите, а велик логотет. Същият сановник е отбелязан в епиграфски паметник от средновековния град Червен¹⁶².

Във Влахия и Молдова службата на великия логотет била обвързана с владетелската канцелария – съставял документите на господаря и бил пазител на големия господарски печат. Влашкият велик логотет е отбелязан за пръв път в грамота на Мирчо I, съставена между 1390 – 1400 г. (*Aldea velichi logofăt*)¹⁶³. За разлика от Влахия, където великият логотет заемал трето място в дворецовата ранглиста след великия бан и дворника¹⁶⁴, молдовският велик логотет имал най-висок ранг сред сановниците. Споменат е за пръв път в грамота на Александър I Добри от 28 юни 1401 г. („Писа Братей логотет“) ¹⁶⁵, но се среща и по-рано, независимо че не е отбелязан с титлата си. В документ на Роман I от 30 март 1392 г. господарят подчертава: „А за твърдост и памет заповядах да бъде закачен нашият голям печат, за да не бъде нарушено

¹⁵⁹ Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила, с. 71; Божилов, И., Тотоманова, А., Билярски, И. Борилов синодик, с. 168.

¹⁶⁰ Коцева, Е. Приписка 1350 – 1360 г. в сборник Първослава. // *BBg*, 6, 1980, с. 253.

¹⁶¹ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris. Historiarum. Cura Ludovici Schopeni* (CSHB). Vol. I. Bonnae, 1828, p. 458 [= ГИБИ. Т. 10, с. 266].

¹⁶² Хаджиев, К. Епиграфските паметници от средновековния Червен и значението им за историята на града. – В: РИМ Русе. Известия, 2006, № 10, с. 87, 90 – 92.

¹⁶³ DRH.V. I, p. 32, No 12. В латиноезични извори влашкият логотет е наречен „secretarins“ (Stoicescu, N. Op. cit., p. 172).

¹⁶⁴ DRH.V. I, p. 37, No 15 (грамота на Мирчо I от 27 декември 1391 г.). В редица грамоти логотетът е поставен след дворника и преди останалите сановници – грамота от 10 юни 1415 г. (DRH.V. I, p. 81, No 38), грамота от 1428 г. (Ibid., p. 114, No 58), грамота от 10 септември 1428 г. (Ibid., p. 129, No 68), и т. н. Има и изключения. Например в грамоти от 1437 г. логотетът е поставен на последно място сред дворецовите служители (Ibid., p. 145, No 82, p. 147, No 83, p. 149, No 85, p. 150, No 86, p. 152, No 87). Но в грамота от 16 септември 1440 г. той отново заема място след дворника и преди другите сановници (Ibid., p. 158, No 91).

¹⁶⁵ DRH.A. I, p. 19, No 13.

[постановлението]¹⁶⁶. В грамота на Александър I Добри от 29 юни 1400 г. е отбелязан служителят Яцко, който поставя господарския печат на грамотата¹⁶⁷. Тези сведения показват, че службата на великия логотет съществувала твърде рано в Молдова. Функциите на молдовския велик логотет като съставител на владетелските документи и пазител на големия печат са показани в една от най-ранните молдовски грамоти (1 август 1403 г.). Александър I Добри подчертава: „А за по-голямо потвърждение на всичко това заповядахме на нашия служител Братей логотет да запише и да закачи нашия печат [...]“¹⁶⁸. В повечето влашки владетелски документи от XIV – XV в. великият логотет е титулуван само логотет, но в някои от тях присъства пълната му титла¹⁶⁹. Отбелязан е и „втори“, или „мали“ логотет¹⁷⁰. В Молдовско-полския летопис (1352 – 1564) се отбелязва, че в средата на XVI в. на молдовския воєвода служат трима логотети¹⁷¹. Първият логотет бил великият.

Ето как Димитрий Кантемир описва високото положение и функциите на великия логотет в Молдова: „Великият логотет, който е по-точно да се назове върховен управител на държавната канцелария (*Logotheta magnus, quem recte supremum principatus Cancellarium diceret*), превъзхожда всички останали [дворцови сановници] по отношение на оказваните му почести и се явява председател и ръководител на всички [болярски] съвети. Лично предлага на останалите съветници това, което господарят е заповядал да се обсъди и след съвместното обсъждане докладва на господаря за решението. По-нататък, ако е нужно да отправи молба към господаря от името на всички боляри, сам излага молбата им при пълното мълчание на останалите; затова му е дадено гръцкото название логотет. Освен това, на него принадлежи правото да определя границите на именията, решаването на споровете, възникващи по повод поземлените владения и данъците, вземани от тях. Също така той стои начело на придворните или на тази знат, чийто род още не е получил болярско достойнство“¹⁷².

Евлия Челеби също пише за мястото на молдовския велик логотет сред останалите сановници: „Баш логофет – той е главен сред всички боляри, в неговите ръце е печатът за целия [Молдовски] край“¹⁷³.

Приписка от 25 януари 1665 г. съобщава, че Некулай Бухуш „беше избран за велик логофет в Молдовската земя и поставен над всички боляри“¹⁷⁴.

¹⁶⁶ Ibid., p. 3, No 2.

¹⁶⁷ Ibid., p. 14, No 10.

¹⁶⁸ Ibid., p. 26, No 18.

¹⁶⁹ DRH. В. II, p. 15, No 5, p. 49, No 16, p. 51, No 17 etc.

¹⁷⁰ Ibid., p. 123, No 58, p.127, No59 etc.

¹⁷¹ Славяно-молдавските летописи..., с. 116, 124.

¹⁷² **Cantemir**, D. *Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei*, p. 198 – 199.

¹⁷³ **Челеби**, Э. Книга путешествия (Извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века) 1. Земли Молдавии и Украины. Москва, Наука, с. 182.

¹⁷⁴ Panaitescu, P. *Manuscrisele slave...*, p. 371, No 276.

Великите логотети получавали под свое управление богати градове и обширни земи. Влашкият логотет Балдуин в началото на XV в. се разпореждал в Калиакра и вероятно над голяма част от Добруджа след завладяването на областта от Мирчо I Стари¹⁷⁵. Според Д. Кантемир молдовският велик логотет през XV в. управлявал Белград – Маврокастро, най-големия и богат град на княжеството¹⁷⁶.

И молдовските логотети, както българските, поръчвали написването на книги. През 1477 г. е написано четвороевангелие по повеля на молдовския логотет Михаил и неговите братя¹⁷⁷.

2. Мечоносец (спатарий). Титлата идва от названието „*σπαθάριος*“ (мечоносец). Тези служители били телохранители на византийския император. Императорските спатарии били познати от времето на византийския император Теодосий II (402 – 450). В началото на VIII в. „спатарий“ станало титла – император Юстиниан II (685 – 695; 705 – 711) удостоил с нея своя доверен човек, бъдещия император Лъв III (717 – 741). Титлата постепенно изчезнала във Византия през XI – XII в.¹⁷⁸ Тя преминала във възобновеното Българско царство, където се срещала в българския си еквивалент – мечоносец (мечоноша). Върху пръстен-печат от Пазарджишко е гравирани надписът „мечоносец Тагчи“ (+Мечоноша Тагчи)¹⁷⁹.

В грамота на Мирчо I Стари от 10 юни 1415 г. сред висшите сановници е записан „Васе мечоносец“ (Васе мечоноша)¹⁸⁰. По-нататък титлата е записвана най-вече като „спатар“. За една и съща личност понякога са използвани и българското, и гръцкото наименование на титлата. Боляринът Негрил е отбелязан в грамота на влашкия владетел Дан II от 20 март 1429 г. като „Негрил мечоноша“¹⁸¹, а в документ на същия господар от 16 септември 1430 – като „Негрил спатар“¹⁸². Грамота на влашкия владетел Владислав II (1447 – 1456) от 1 август 1451 г. регистрира присъствието на двама спатарии – Димитър и

¹⁷⁵ DRH. V. I, p. 77, No 36.

¹⁷⁶ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 198 – 201.

¹⁷⁷ Pelin, V. Manuscrise din domnia lui Ștefan..., p. 271 – 272, No 20.

¹⁷⁸ The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 3. New York – Oxford, 1991, 1935 – 1936.

¹⁷⁹ Венедиков, И. Военното и административното устройство на България през IX и X век. София, 1979, с. 52 – 53 смята, че този пръстен е от ранносредновековното Българско царство. Йорданов, И. Корпус на печатите..., с. 142 въз основа на монограмното изписване на името и палеографските особености на някои от буквите правилно го датира в XIII – XIV в. и приема, че неговият притежател Тагчи, мечоносец на българския цар, е куманин или татарин. Същата датировка на пръстена дава и Тотев, К. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство (1185 – 1396). В. Търново, 2010, с. 120 – 121.

¹⁸⁰ DRH. V. I, p. 81, No 38.

¹⁸¹ Ibid., p. 124, No 64.

¹⁸² Ibid., p. 129, No 68.

Станчул¹⁸³. В документ на същия господар от 2 август 1453 г. се срещат трима спатарии, но единият, Станчул, е записан с българското название на титлата си „мечоноша“, а другите, Стоян и Димитър – с гръцкото ѝ название „спатар“¹⁸⁴. Във влашката грамота от 10 юни 1415 г. мечоносецът е отбелязан след бана – дворник, бана, двамата логотети и вистиаря, но преди комиса, столника и пахарника¹⁸⁵. В грамоти от 1428 г. спатарят също е записан след дворника, логотета и вистиаря и преди пахарника, комиса и столника¹⁸⁶, но например в грамота от 20 март 1429 г. е посочен след дворника и преди вистиаря¹⁸⁷. Мечоносецът е разположен сред първите влашки сановници. В някои грамоти той е на второ място след дворника¹⁸⁸, в редица други заема трето място след дворника и логотета¹⁸⁹. В някои извори длъжността се среща под формата „велик спатар“ (*spatharius magnus*)¹⁹⁰, с което се подчертава главното място на нейния носител сред другите мечоносци на владетеля. Служебните функции на великия спатар в Дунавските княжества не се отличавали твърде от задълженията на този сановник във Византия и България. Д. Кантемир пише: „Великият спатар, главният оръженосец на господаря, оглавява спатарията [...] В дните на големи празници, които се наричат владетелски, когато господарят присъства в храма по време на богослужение или в трапезната зала, великият спатар е облечен в златотъкана одежда и с тюрбан, украсен със скъпоценни камъни. По време на светата служба и гощавката обичайно държи меч на господаря“¹⁹¹. При богослужебните церемонии молдовският велик спатар стоял от дясната страна на трона на владетеля, като бил поставил на рамото си сабята на господаря, а в ръка държал неговия меч¹⁹². Вторият спатар носел владетелския меч по време на по-малки празници, а в отсъствие на великия спатар изпълнявал задълженията му. По време на пир церемониалът го задължавал да поеме в определен момент функциите на великия спатар, който му предавал меч на господаря¹⁹³. Третият спатар всекидневно бил до владетеля с

¹⁸³ Ibid., p. 182, No 104.

¹⁸⁴ Ibid., p. 192, No 110.

¹⁸⁵ Ibid., p. 81, No 38.

¹⁸⁶ Ibid., p. 114, No 58, p. 116, No 60.

¹⁸⁷ Ibid., p. 124, No 64.

¹⁸⁸ Ibid., p. 145, No 82, p. 147, No 83, p. 149, No 85, p. 150, No 86, p. 152, No 87, p. 163, No 94, p. 165, No 95 etc.

¹⁸⁹ Ibid., p. 180, No 103, p. 182, No 104, p. 184, No 105, p. 189, No 108, p. 192, No 110, p. 194, No 111, p. 195, No 112, p. 197, No 113 etc.

¹⁹⁰ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae Descrierea Moldovei, p. 200 – 201.

¹⁹¹ Ibid., 200 – 201.

¹⁹² Ibid., p. 228 – 229.

¹⁹³ Ibid., p. 240 – 205.

меч в ръка, за да го брани¹⁹⁴. Още в средата на XVI в. в молдовския двор имало трима спатарии, наречени в Молдовско-полския летопис „мечници“¹⁹⁵.

3. Вистиар (протовистиар). Във възобновеното Българско царство титлата била заимствана от Византия. Ромейският дворцов служител отговарял за личния гардероб (вистиарий) на василевса, но освен владетелските одежди, там се съхранявали и различни съпоценности, така че той може да бъде характеризирани като отговарящ за императорския гардероб-съкровищница. Личният вистиарий на василевса бил различен от държавната хазна. През IX – XI в. протовистиариите командвали армии, водели преговори и т. н. Ролята на този сановник се увеличила през XI в. От XII в. много византийски благородници били почетени с тази титла, включително някои бъдещи императори (Алексий V, Йоан III Дука Ватаци). През XIII – XIV в. „протовистиарий“ била една от най-високите ромейски титли – император Михаил VIII Палолог удостоил с нея своя племенник Михаил Тарханиот, поставяйки го над великия доместик¹⁹⁶. Единственото сведение за български сановник с титлата протовистиарий дава Йоан Кантакузин. В своята *История* той пише за протовистиария Раксин, който заедно с логотета Филип е главният участник в свалянето на цар Иван Стефан от престола¹⁹⁷ – показателен факт за важното място на Раксин в търновския двор. В грамота на цар Иван Александър за манастира „Св. Никола“ в Несебър българският владетел отбелязва: „Поради това собственоръчно дарува злато от вистиария на моето царство“¹⁹⁸. И. Билярски основателно приема, че протовистиарият отговаря за царските финанси, защото в грамотата с „вистиарий“ се обозначава не служител, а владетелската хазна¹⁹⁹. Във Влахия и Молдова вистиарниците също като във Византия и България отговаряли за владетелския гардероб-съкровищница. В грамота на Мирчо I от 1392 г. титлата е записана като „протовистиар“²⁰⁰, но най-вече се среща под формата „вистиар“. В някои влашки документи са отбелязани двама сановници с тази длъжност – протовистиар Попшор и вистиар Шърбан²⁰¹ в грамота на Мирчо I от 8 януари 1392 г., Шербан вистиар и Манчул вистиар²⁰² в грамота на същия владетел от 11 май 1409 г. и т. н. В грамота на молдовския господар Александър I Добри от 29 юни 1400 г. е записан „Хораец вистиарник“²⁰³. В грамота на Мирчо I, съставена между 1389 – 1400 г., висти-

¹⁹⁴ Ibid., p. 206 – 207.

¹⁹⁵ Славяно-молдавские летописи..., с. 116, 124.

¹⁹⁶ The Oxford Dictionary... Vol. 3, p. 1749.

¹⁹⁷ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris*. Historiarum. Vol. I, p. 458 [= ГИБИ. Т. 10, с. 266].

¹⁹⁸ Дуйчев, И. СБК II, с. 144 – 145.

¹⁹⁹ Билярски, И. Институциите..., с. 161 – 162.

²⁰⁰ DRH.B. I, p. 43, No 17.

²⁰¹ Ibid., p. 43, No 17.

²⁰² Ibid., p. 75, No 35.

²⁰³ DRH.A. I, p. 14, No 10.

аря е записан след столника²⁰⁴, но в други влашки владетелски документи е отбелязан преди столника, пичерника (пахарника), мечоносеца, комиса, питаря²⁰⁵. В немалко грамоти е посочен след мечоносеца²⁰⁶. В някои от най-ранните молдовски грамоти вистиарят присъства между дворника и столника²⁰⁷, а в грамота от 28 януари 1409 г. първият вистиар е записан след дворника и преди столника, чашника, постелника и втория вистиар²⁰⁸. В средата на XVI в. на господаря на Молдова служели трима вистиари²⁰⁹. В манастира *Слатина* е запазена надгробната плоча от 1582 г. на Ирина, дъщеря на молдовския сановник Йоан Соломон, който носи титлата „велик вистерник“²¹⁰.

В Молдова великият камараш впоследствие поел функциите на отговарящ за личната господарска хазна, отделена от държавната²¹¹. За разлика от вистиарника, той принадлежал към „малките“ боляри²¹². За държавната хазна отговарял вистиарникът. Д. Кантемир го определя като „главен хазнатар“ (thesaurarius magnus). „Той събира – пише молдовският благородник – паричните държавни приходи и ги изразходва по заповедите на владетеля. Води отчет за приходите и разходите. Всички писари на хазната, обикновено наричани дяци на хазната, се подчиняват на неговите заповеди“²¹³. Евлия Челеби също пише за функциите на вистиаря: „В неговите ръце са всичките богатства и хазната“²¹⁴. В Молдовско-полския летопис тримата вистиари са назовани „ковчежници“ (podskarbich)²¹⁵.

4. Велик комис. Тази титла била пренесена във възобновеното Българско царство от Византия. Във Византийската империя комисът на конюшните (κόμης τοῦ σταύλου) бил висш сановник, отговарящ за конете, нужни за императорския двор и армията. Византийският комис на императорските коне изпълнявал церемониални задължения – през XIV в. заедно с протостратора държал коня на василевса, докато той се качвал на седлото. Понякога бил на-товарен с важни държавни задачи²¹⁶.

²⁰⁴ DRH. B. I, p. 30, No 11.

²⁰⁵ Ibid., p. 43, No 17, p. 81, No 38, p. 111, No 56, p. 114, No 58, p. 116, No 60.

²⁰⁶ Ibid., p. 124, No 64, p. 145, No 82, p. 147, No 83, p. 149, No 85, p. 150, No 86, p. 152, No 87.

²⁰⁷ DRH. A. I, p. 14, No 10, p. 16, No 11.

²⁰⁸ Ibid., p. 35, No 24.

²⁰⁹ Славяно-молдавские летописи..., с. 116, 124.

²¹⁰ Inscrupțiile medievale... Vol. I, p. 516, No 628.

²¹¹ **Билярски**, И. Институциите..., с. 159.

²¹² **Cantemir**, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 208 – 209.

²¹³ Ibid., p. 200 – 203.

²¹⁴ **Челеби**, Э. Книга путешествия I, с. 183.

²¹⁵ Славяно-молдавские летописи..., с. 116, 124. В някои грамоти влашкият велик вистиар също е наречен „велик съкровищник“ (DRH. B. XXIV, p. 252, No 189).

²¹⁶ The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 2. New York – Oxford, 1991, p. 1140.

За присъствието на велик комис във възобновеното Българско царство може да се съди от сведенията в някои български царски грамоти за „комис с коне“²¹⁷ и „комиси“²¹⁸, които вероятно били служители на великия комис. Предполага се, че *comestabulus Sergius*, споменат в кореспонденцията на папа Инокентий III и архиепископ Василий, е изпълнявал службата на велик комис в търновския двор²¹⁹. Важната мисия, възложена на Сергей – заедно с презвитер Константин да се срещне с папата в Рим като част от преговорите между цар Калоян и Папството – е показателна за високото му място сред българските сановници. Открит е и пръстен – печат от сребро с позлата край с. Жълъд, Шуменско, на „Димитър, комис царичин“²²⁰. Явно Димитър бил комис на българската царица. Според И. Билярски титлата „велик комис“ в Дунавските княжества е пряка заемка от Българското царство²²¹. В грамота на Мирчо I от 10 юни 1415 г. за пръв път във Влахия се среща тази титла, носена от болярина Станчул²²². В грамота на молдовския воевода Стефан II от 14 април 1435 г. присъства комисът Станчул²²³. В много влашки²²⁴ и молдовски²²⁵ владетелски документи комисът заема последно място сред висшите служители. Все пак в грамотите има големи колебания за неговото място. В някои влашки документи е дори на четвърта позиция, непосредствено след тримата най-висши служители – великия бан, великия дворник и великия логотет. В ранните грамоти от Влахия този сановник е определен само като „комис“, но в документи от края на XV и началото на XVI в. (15 април 1498 г., 11 януари 1505 г., 3 февруари 1507 г. и т. н.) вече присъстват великите комисии с имена Данчул и Пръвул²²⁶. В Молдовско-полския летопис са отбелязани трима комисии на господаря на Молдова, наречени и „конюши“²²⁷. Първият от тях е великият комис. От манастира *Слатина* произхожда надгробна плоча (1601) на Думитрашко, син на молдовския болярин Апостолаке, носещ титлата „велик комис“²²⁸. Явно в светата обител били погребвани видни молдовски боляри и членове на техните семейства. Д. Кантемир нарича първия от комисите

²¹⁷ Ильянски, Г. А. Грамоты..., с. 18, № 2.

²¹⁸ Пак там, с. 29, № 6.

²¹⁹ Билярски, И. Институциите..., с. 186.

²²⁰ Тотев, К. Златни пръстени-печати..., с. 131 – 132.

²²¹ Билярски, И. Институциите..., с. 184.

²²² DRH. B. I, p. 81, No 38.

²²³ DRH. A. I, p. 193, No 139.

²²⁴ DRH. B. I, p. 176, No 101, p. 180, No 103, p. 182, No 104, p. 184, No 105, p. 189, No 108, p. 192, No 110, p. 194, No 111, p. 199, No 115 etc.

²²⁵ DRH. A. I, p. 193, No 139, p. 196, No 142, p. 198, No 143, p. 199, No 144, p. 201, No 145 etc.

²²⁶ DRH. B. I, p. 461, No 283; DRH. B. II, p. 68, No 29, p. 109, No 51 etc.

²²⁷ Славяно-молдавские летописи..., с. 116, 124.

²²⁸ *Inscriptiile medievale*... Vol. I, p. 520, No 634.

„велик комис, главен конюшник“ (comis magnus, stabuli praefectus) и пише, че „под негово наблюдение се намират всички княжески конюшни, инструментите, слугите, ковачите, майсторите, приготвящи каляските“. С това не се изчерпвали задълженията на великия комис. Той отговарял за обширното пащице Бранище при Прут и за събирането на сеното за нуждите на княжеския двор²²⁹. Вторият комис замествал великия и имал задължението да наблюдава владетелската конюшня. Когато молдовският господар се отправял на път, той приготвял и довеждал коня му. Получавал една трета от доходите на великия комис²³⁰. Третият комис имал същите задължения²³¹. При походи или тържествени процесии на молдовския владетел през XVII в. комисите били сред неговото най-близко обкръжение – от дясната му страна, заедно с ватафите на придворните слуги²³². На владетелката на Молдова служел един комис, който се грижел за нейните коне, каляски и конюшня²³³.

5. Столник. Титлата е документирана във възобновеното Българско царство само веднъж – върху златен пръстен-печат, открит в Търново, е гравирани надписът „Слав, столник царев“²³⁴. Тя била заимствана в България от византийската „ὁ ἐπι τῆς τραπέζης“. Този ромейски дворцов служител по време на императорските пиршества въвеждал гостите и се грижел за поднасянето на ястията на трапезата. От XIII в. ὁ ἐπι τῆς τραπέζης била висша дворцова титла, с която били удостоявани представители на видни византийски фамилии²³⁵.

Столникът се грижел за царската трапеза, като се разпореждал с многобройна прислуга. Както във Византия, така и в Българското царство този дворцов сановник често бил близък родственик на владетеля²³⁶.

Титлата била сред малкото, навлезли от Византия във възобновеното Българско царство, които имали български еквивалент. В Дунавските княжества също се срещала като „столник“. В грамота на Мирчо I, написана между 1389 – 1400 г., тази титла се среща за пръв път – записан е столник Бериндей²³⁷. В Молдова най-ранното отбелязване на такъв дворцов служител е в грамота на господаря Роман I от 18 ноември 1393 г.²³⁸ В грамотата на Мирчо I, написана

²²⁹ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae Descrierea Moldovei, p. 202 – 203.

²³⁰ Ibid., p. 206 – 207.

²³¹ Ibid.

²³² Ibid., p. 226 – 227.

²³³ Ibid., p. 210 – 211.

²³⁴ Йорданов, И. Корпус на печатите..., с. 141 – 142.

²³⁵ The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. I. New York – Oxford, 1991, 722 – 723.

²³⁶ Николов, Г. Н. Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.). София, 2011, с. 146 – 147 извежда хипотезата, че столник Слав най-вероятно е баща на деспот Алексий Слав, родственик на Асеневици.

²³⁷ DRH.B. I, p. 30, No 11.

²³⁸ DRH.A. I, 5 – 6, No 4.

между 1389 – 1400 г., столникът е отбелязан преди вистиаря²³⁹. Във владетелски документ от 8 януари 1392 г. столникът е записан след вистиарите, но преди пичерника, питаря и пивничеря²⁴⁰. В немалко ранни грамоти след столника са пахарникът и комисът²⁴¹, въпреки че в някои документи (например от 1428 г.) те са поставени преди него²⁴². Постепенно този влашки сановник се утвърждава на място в ранглистата, което не е сред първите. В много грамоти от Влахия заема една от последните позиции, като след него е само постелникът (или постелниците), известен също като страторник. В доста молдовски грамоти столникът е на предпоследно място, само преди комиса²⁴³. Столникът във Влахия и Молдова имал същите функции като във Византия и България. Д. Кантемир назовава великия столник „главен трапезник“ (supremus dapifer) и отбелязва, че той „управлява кухнята на господаря и всичките ѝ слуги“ (principis culinae et cunctis eius ministris praest). В празнични дни и в други тържествени случаи великият столник разпределял ястията на господарската маса, предварително ги опитвал и обслужвал трапезата до третата чаша. Освен различните други доходи, той получавал определено количество от хранителните припаси във владетелската кухня²⁴⁴.

б. Пичерник (пахарник, чашник). Титлата „пичерник“ във Влахия е изменено название на „епикерний“. Службата на епикерния преминала във възобновеното Българско царство от Византия. Задължението на този византийски сановник било да се грижи за владетелските вина и да налива по време на гошавки. Името му произхожда от глагола „смесвам“. При династията на Комнините с тази титла били удостоявани и родственици на василевса. Важността на титлата нараснала от XIII в., когато епикерният поел и някои други задължения, свързани с императорската трапеза²⁴⁵. В България тази служба също често била изпълнявана от близки родственици на царя. За това свидетелства откритият край гр. Айтос златен пръстен от XIII в. с надпис „Петър епикерний, братовчед царев“²⁴⁶. Други български епикернии са споменати в Борилския синодик (монах Силвестър, бивш епикерний на цар Иван Александър)²⁴⁷ и в Шуменския надпис от времето на цар Иван Шишман (великият

²³⁹ DRH.V. I, p. 30, No 11.

²⁴⁰ Ibid., p. 43, No 17.

²⁴¹ Ibid., p. 111, No 56, p. 116, No 60, p. 124, No 64.

²⁴² Ibid., p. 114, No 58.

²⁴³ Вж. общо DRH. A. II etc.

²⁴⁴ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae Descrierea Moldovei, p. 202 – 203.

²⁴⁵ The Oxford Dictionary... Vol. 3, p. 1679.

²⁴⁶ Йорданов, И. Корпус на печатите..., с. 140.

²⁴⁷ Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила, с. 71; Божилов, И., Тотоманова, А., Билярски, И. Борилев синодик, с. 168.

епикерний Срацимир)²⁴⁸. Най-вероятно този дворцов служител изпълнявал същите функции както във Византия. Във всеки случай бил сред най-високопоставените български сановници. Службата на епикерния преминала във Влахия с първоначално название „пичерник“, което представлява транслитерация на гръцкото „πικερνις“, вероятно през българския „епикерний“. В една от най-ранните влашки грамоти (8 януари 1392 г.) е отбелязан Коста пичерник²⁴⁹. Впоследствие този служител в Дунавските княжества бил наричан най-често „пахарник“ и „чашник“. В грамота на Мирчо I от 10 юни 1415 г. за пръв път се среща сановник с титлата „пахарник“ (Гергин пахарник)²⁵⁰. Молдовският владетел Александър I Добри отбелязва в грамота от 28 юни 1401 г. своя болярин Горасец чашник²⁵¹. От названието на титлата личи, че сановникът се е занимавал с виното на владетеля. Както във Византия и България, той бил сред високопоставените влашки и молдовски дворцови служители и сред приближените до владетеля, който трябвало да има пълно доверие в човека, грижещ се за виното му. В повечето влашки грамоти от XIV – XV в. пахарникът е поставен след дворника, логотета, вистиаря, спатаря (често си разменят местата с някои сановници)²⁵². В много молдовски владетелски документи е записан след логотета, дворника, вистиаря и столника²⁵³. Д. Кантемир нарича молдовския велик пахарник „главен виночерпец“ (*supremus pincernia*) и описва задълженията му: „В празнични дни подава на господаря първата чаша вино, а също така заповядва на останалите виночерпци. Занимава се с всички лозя на господаря, дава разпореждане за тяхното своевременно обработване и за събирането на гроздето. Стои начело на всички лозари в Молдова и на никого в цялата страна не се разрешава да бере даже своето грозде, ако няма позволение за това от великия пахарник“²⁵⁴. По време на владетелското пиршество сановникът пръв поемал чашата на господаря и опитвал, отливайки вино от нея в малък бокал²⁵⁵. В Молдова впоследствие се появили втори и трети пахарник. Вторият пахарник замествал великия. В негово отсъствие подавал чашата на господаря²⁵⁶. Освен това се грижел за владетелските лозя в Хуш²⁵⁷.

²⁴⁸ Попконстантинов, К., Антонова, В. Епиграфски паметници от XII – XIV век от средновековния Шумен. – В: Преслав. Сб. Т. 4. София, ИМО „Св. Георги Победоносец“, 1993, с. 356 – 357.

²⁴⁹ DRH.B. I, p. 43, No 17.

²⁵⁰ Ibid., p. 81, No 38.

²⁵¹ DRH.A. I, p. 19, No 13.

²⁵² DRH.B. I, p. 43, No 17, p. 81, No 38, p. 103, No 52, p. 111, No 56, p. 116, No 60, p. 124, No 64, p. 178, No 102, p. 180, No 103 etc.

²⁵³ DRH.A. I, p. 19, No 13, p. 33, No 23, p. 35, No 24.

²⁵⁴ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 200 – 201.

²⁵⁵ Ibid., p. 230 – 231.

²⁵⁶ Ibid., p. 230 – 231.

²⁵⁷ Ibid., p. 204 – 205.

Третият пахарник отговарял за лозята в Бакъу и Тротуш²⁵⁸. Молдовският велик пахарник разполагал с много помощници – по време на господарския пир двадесет и четири виночерпци обслужвали масата и подавали чашите на гостите, а той следял за изпълнението на техните задължения²⁵⁹.

7. Кефалия. Тази титла, преминала от Византия във възобновеното Българско царство, с която са назовавани областните управители, се среща във Влахия единствено за управителите на Дръстър по времето, когато градът е под влашка власт. В грамота на Мирчо I, написана между 1404 – 1406 г., е отбелязан кефалията на Дръстър²⁶⁰. Градът бил един от най-значителните в Българското царство и с неговото владееие влашкият господар приел част от българското държавно „наследство“. Вероятно влашкият кефалия, резидиращ в Дръстър, управлявал не само града, а и областта около него – част от дн. Добруджа, която по това време била под властта на Мирчо I.

8. Наместник. В грамота на Мирчо I от 11 май 1409 г., съставена в Гюргево, е отбелязан сановник на име Яркън с длъжността „наместник“²⁶¹. В средновековна България определението „наместник“ се среща още в славянския превод на *Именник на българските ханове*: „Гостун наместник, две години“²⁶². За наместника на княза и неговото място в управлението пише Йоан Екзарх в *Шестоднев*: „Князът, като отива на война или някъде другаде, си оставя наместник, който да съди и да упражнява властта, и отново се връща, при което наместникът губи властта, и когато князът върши това много пъти – поставя и сваля наместника – то той сам е винаги владетел и господар и нищо не губи от своята власт с отпътуването си, а наместникът му е винаги робски подчинен“²⁶³. Яркън бил или наместник на владетеля (може би в Гюргево?), или изпълнявал временно длъжността на някой от висшите сановници.

9. Граматик. Граматиките във възобновеното Българско царство са обстойно проучени от И. Билярски – познати са Теодор граматик, Васа граматик, Иван граматик, Хинат граматик, Доброта граматик, Дан граматик, Детко граматик, Радослав граматик, Иво граматик²⁶⁴. Трябва да се спомене и Константин четец, назован Войсил граматик, книжовник от гр. Свърлиг. В приписка към *Свърлижкото евангелие* той съобщава, че е написал книгата „в дните на цар Иваил и при нишавския епископ Никодим в годината

²⁵⁸ Ibid., p. 206 – 207.

²⁵⁹ Ibid., p. 212 – 213.

²⁶⁰ DRH.V. I, p. 64, No 28.

²⁶¹ Ibid., p. 76, No 35.

²⁶² **Москов**, М. *Именник на българските ханове* (ново тълкуване). София, Д-р Петър Берон, 1988, с. 20.

²⁶³ **Попов**, А. Н. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. III. Шестоднев составленный Йоаном Ексархом Болгарским. Москва, 1879, с. 82 – 83.

²⁶⁴ **Билярски**, И. *Институциите...*, с. 240 – 248.

6787 [1278/9 г.] [...]“²⁶⁵. И. Билярски смята, че граматикът е бил секретар на владетеля и е вземал дейно участие в изготвянето на царските документи, но граматизи е имало не само в столицата, а и в канцелариите на провинциалните управители. Той предполага, че почти всички познати български граматизи са били свързани с провинциалната администрация²⁶⁶. Според В. Гюзелев званието „граматик“ е употребявано за високообразовани книжовници, занимаващи се с преписване и съставяне на книги, които понякога са ръководели манастирски скриптории²⁶⁷. Едното мнение не изключва другото. Именно от средите на тези книжовници излизали секретарите на владетеля и провинциалните управители.

За пръв път граматик във Влахия се споменава в грамота на Мирчо I от 10 юни 1415 г. Граматикът Михаил отбелязва, че е написал владетелския документ в Арджеш („И аз Михаил граматик [написах] в Арджеш [...]“)²⁶⁸. Хора, които, изглежда, били граматизи, съобщават в някои влашки грамоти, че са ги написали: Калчо („Калчо писах в Търговище“²⁶⁹, „И аз Калчо писах в настоящия престол Търговище“²⁷⁰), Никола („Никола писах“)²⁷¹, Койка („Аз Койка писах в Търговище“)²⁷² и др. В Молдова грамота на воеводата Александър I Добри от 25 декември 1422 г. е написана от Михаил граматик („Писал Михаил граматик [...]“)²⁷³. В молдовски владетелски документи са отбелязани немалко граматизи – Нягое²⁷⁴, Оанца (Оанча)²⁷⁵, Ивашко Братевич²⁷⁶, Геден²⁷⁷, Пашко²⁷⁸, Нан²⁷⁹, Якуш²⁸⁰ и др. Освен „граматик“, те са назовавани също

²⁶⁵ Дуйчев, И. СБК II, с. 65 – 66, № XXIX. К. Господинов посочва, че почетното звание „граматик“ се среща често по това време и показва, че Войсил граматик вероятно е професионален книгописец (Господинов, К. Свърлижката приписка като исторически извор. // *ИИП*, LXI, № 3 – 4, 2005, с. 155. За силната Свърлижка твърдина вж.: Господинов, К. Свърлижката приписка..., с. 157 – 158).

²⁶⁶ Билярски, И. Институциите..., с. 242.

²⁶⁷ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII – XIV век). София, Народна просвета, 1985, с. 33.

²⁶⁸ DRH.V. I, p. 81, No 38.

²⁶⁹ Ibid., p. 133, No 72.

²⁷⁰ Ibid., p. 139, No 77.

²⁷¹ Ibid., p. 145, No 82.

²⁷² Ibid., p. 150, No 86.

²⁷³ DRH. A. I, p. 76, No 52.

²⁷⁴ Ibid., p. 82, No 56, p. 84, No 58, p. 85, No 59.

²⁷⁵ Ibid., p. 88, No 61, p. 163, No 113, p. 184, No 131, p. 185, No 132, p. 186, No 133 etc.

²⁷⁶ Ibid., p. 101, No 69, p. 103, No 70, p. 108, No 74 etc.

²⁷⁷ Ibid., p. 105, No 71, p. 112, No 77, p. 116, No 79, p. 156, No 105, p. 157, No 106 etc.

²⁷⁸ Ibid., p. 158, No 107.

²⁷⁹ Ibid., p. 159, No 108.

²⁸⁰ Ibid., p. 198, No 143.

„писар“²⁸¹ и „дяк“²⁸². Граматиците пишели владетелските документи и били подчинени на великия логотет, който се грижел за съставянето на грамотите.

10. Съдия. Названието имало дълбоки корени в средновековна България. Достатъчно е да си припомним „Закона за съдене на хората“. В Рилската грамота на цар Иван Шишман (1371 – 1395) сред българските длъжностни лица са отбелязани и „съдии“²⁸³. Във влашки грамоти съдията (съдец) е посочен на първо място сред административните служители, преди глобника и бирчията²⁸⁴.

11. Десеткар. За пръв път „десеткари пчелни и овчи“ се споменават във Виргинската грамота на цар Константин Тих Асен²⁸⁵. „Десеткарите пчелни, свинни и овчи“ са отбелязани в други три български царски грамоти – Мрачката²⁸⁶, Рилската²⁸⁷ и Витошката²⁸⁸. Както е видно от названията им, тези български служители събирали десятъка от меда, свинете и овцете. Във влашки грамоти са посочени „вамши пчелни, овчи и свинни“²⁸⁹, които събират данъка върху меда, овцете и свинете, и изглежда, отговарят на българските десеткари пчелни, овчи и свинни. В грамота на Михаил воевода от 1417 – 1418 г. се отбелязва „дат (даване, данък) овчи, свинен и пчелен“²⁹⁰, а в други документи са записани „овчи вам [мито, данък]“, „свинен вам“ и „пчелен вам“²⁹¹. В молдовски грамоти десеткарите са наричани „десетници“. В грамота на Стефан II от 10 май 1439 г. се подчертава: „А нашите десетници да не смеят да се намесват в това, нито в друго, никой, никога, под гнева на господство ми [...]“²⁹².

12. Бирчия (биров). Срещат се в две български царски грамоти – Мрачката²⁹³ и Рилската²⁹⁴, с названието „побирчий“. Тези служители отговарят за събирането на данъците. В грамота на влашкия воевода Михаил от 1417 – 1418 г. „биров“ присъства между административни служители, като е спомен-

²⁸¹ Ibid., p. 112, No 77, p. 198, No 143 etc.

²⁸² Ibid., p. 156, No 105, p. 157, No 106, p. 158, No 107, p. 159, No 108, p. 161, No 110 etc.

²⁸³ Ильянски, Г. А. Грамоты..., с. 27, № 5.

²⁸⁴ DRH. В. I, p. 98, No 49, p. 114, No 58, p. 116, No 60, p. 122 – 123, No 63 etc. В грамота от 12 декември 1424 г. съдията е отбелязан преди глобника, дворника, вамеша и бирчията (Ibid., p. 110, No 56).

²⁸⁵ Ильянски, Г. А. Грамоты..., с. 18, № 2.

²⁸⁶ Пак там, с. 25, № 4.

²⁸⁷ Пак там, с. 27, № 5.

²⁸⁸ Пак там, с. 29, № 6.

²⁸⁹ DRH. В. I, p. 102, No 52, p. 110, No 56 etc.

²⁹⁰ Ibid., p. 83, No 39.

²⁹¹ Ibid., p. 114, No 58, p. 116, No 60, p. 150, No 86, p. 152, No 87.

²⁹² DRH. А. I, p. 275, No 195. В друга грамота от 25 август 1443 г. молдовският господар подчертава: „... нито един от нашите пъркалаби, нито нашите ключници, нито десетници, да не се намесват да вземат десетина (десятък) от виното [...]“ (Ibid., p. 342, No 241).

²⁹³ Ильянски, Г. А. Грамоты..., с. 25, № 4.

²⁹⁴ Пак там, с. 27, № 5.

нат след дворниците и пристава²⁹⁵. В други владетелски документи от Влахия е записан с названието „бирчия“²⁹⁶, което е съвсем близо до българското „побирчия“. В редица грамоти заема място след съдията и глобника.

13. Винар (винарич). Тези данъчни служители, събиращи десетъка върху виното, се споменават във Виргинската²⁹⁷, Мрачката²⁹⁸, Рилската²⁹⁹ и Витошката³⁰⁰ грамота. Във влашки документи този чиновник е назован „винарич“³⁰¹. В грамотата на воеводата Михаил от 1417 – 1418 г. се говори за освобождаване от различни данъци и повинности, сред които е отбелязано и „винарството“³⁰².

14. Сенар. Тези чиновници във възобновеното Българско царство събирали данъка върху сеното, вероятно в натура³⁰³. Подобни функции, изглежда, имали и влашките служители със същото название. Сенарите присъстват в Рилската³⁰⁴ и Витошката³⁰⁵ грамота (сенаре). Във влашки грамоти тези служители също са отбелязани като „сенари“ (сенаре) и заемат последните места³⁰⁶.

15. Житар. Среща се в Рилската³⁰⁷ и Витошката³⁰⁸ грамота (житаре). Отговаря за събирането на данъците върху житото. В Молдова се появил служител с подобно название едва през XVI в.³⁰⁹ През XVII в. молдовският житничар бил един от великите боляри и член на болярския Диван. Задълженията му отново били свързани с житото, както е видно и от неговото название. Димитрий Кантемир пише: „Велик житничар (zitniciar magnus), отговарящ за зърното. Грижи се за зърното, предназначено за нуждите на господаря и за неговата доставка от провинцията в дворцовите хамбари“³¹⁰.

През XVI – XVII в. зависимостта на Дунавските княжества от Високата порта се увеличила, засилило се османското влияние върху тях. Това се отразило и на титлите на влашките и молдовските сановници и военачалници. В Молдова се появили длъжностите „чохадар“³¹¹, „башбюлюкбаши“³¹²,

²⁹⁵ DRH. V. I, p. 83, No 39.

²⁹⁶ Ibid., p. 98, No 49, p. 110, No 56, p. 114, No 58, p. 116, No 60, p. 123, No 63 etc.

²⁹⁷ Ильинский, Г. А. Грамоты..., с. 18, № 2.

²⁹⁸ Пак там, с. 25, № 4.

²⁹⁹ Пак там, с. 27, № 5.

³⁰⁰ Пак там, с. 29, № 6.

³⁰¹ DRH. V. I, p. 102, No 52, p. 110, No 56.

³⁰² Ibid., p. 83, No 39.

³⁰³ Билярски, И. Институциите..., с. 368.

³⁰⁴ Ильинский, Г. А. Грамоты..., с. 27, № 5.

³⁰⁵ Пак там, с. 29, № 6.

³⁰⁶ DRH. V. I, p. 110, No 56.

³⁰⁷ Ильинский, Г. А. Грамоты..., с. 27, № 5.

³⁰⁸ Пак там, с. 29, № 6.

³⁰⁹ Билярски, И. Институциите..., с. 363.

³¹⁰ Cantemir, D. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei, p. 202 – 203.

³¹¹ Ibid., p. 208 – 209.

³¹² Ibid., p. 218 – 219.

„бешли-ага“³¹³ и др. Въпреки това, старите титли като велик логотет, спатар, вистиар, столник, пахарник и велик комис се запазили, независимо че функциите на някои от тях се развили във времето. Те показват силното българско (както и византийско чрез българско посредничество) влияние върху дворцовия живот и държавната уредба във Влахия и Молдова.

* * *

Българското царство служело за модел при изграждането на институциите в Дунавските княжества. Както може да се каже, че българската „държава на Духа“ продължила да съществува във Влахия и Молдова, така може смело да се твърди, че българската държавност продължила да живее на север от Дунав през вековете, когато България била под османска власт.

СЪКРАЩЕНИЯ

БЕ	Български език (София)
ГИБИ	Гръцки извори за българската история (София)
ИПр	Исторически преглед (София)
ЛИБИ	Латински извори за българската история (София)
BBg	Byzantinobulgarica (Sofia)
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonnae)
DRH	Documenta Romaniae Historica (Bucureşti)
EB	Études balkaniques (Sofia)
REB	Revue des études byzantines (Paris)
SCN	Studii și cercetari de numismatica (Bucureşti)

³¹³ Ibid., p. 220 – 221.